

ՀՀ ԳրհՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՍԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԿՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՂԱՐԻԹՅԱՆ ԻԳԻԹ ԳԱՐԵԳԻՆԻ

Ք Ա Ն Ա Հ Ա Տ - Գ Լ Ա Ձ Ո Ր

/Տեղադրությունը, պեղումները, վիճագիր
արժանագրությունները/

Է-00.03. Հնագիտություն մասնագիտությունը.

Պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական
աստիճանի հալցման առեւտրական

Ս Ե Ղ Մ Ա Գ Ի Ր

ԵՐԵՎԱՆ - 1996

Աշխատանքը պատրաստվել է Երևանի պետական համալսարանում:

Պաշտոնական լրագրողներ -

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Առաքելյան Բարդին Նիկոլայի
պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր
Մուրադյան Պարույր Սամբրի
պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր
Գրիգորյան Գրիգոր Սեպրուկի

Առաջատար կազմակերպությունը՝ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտ

Պաշտպանությունը կկատարվի 1996 թ. *25, 26, 27* . *d-13⁰⁰*

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտին առընթեր գործող
դոկտորի գիտական աստիճաններ շնորհող /007/ մասնագիտական խորհրդում
/հասցեն՝ Երևան-25, Չարենցի 15/:

Առեւտրային կարգի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրը առաքված է *21, 22, 23* . *1996 թ.*

Մասնագիտական խորհրդի գիտական
քարտուղար, պատմական գիտու-

թյունների թեկնածու *[Signature]* Գ.Ս.Վարդումյան

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒՓԱԳԻՐԸ

ԱՏԵՄԱԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջարկվող առեւտրային կարգի է միջնադարյան Հայաս-
տանի հուշակոթողի գիտակրթական և մշակութային կենտրոններից մեկի՝
Գլաժորի համալսարանի տեղագրության մշակման հետ կապված կենտրոն
հարցերին, հնավայրի հնագիտական պեղումներին, հայտնաբերված նյութա-
կան մշակույթի ու վիճակի արժանապրությունների գիտական ուսումնա-
սիրությունը: Հայաստանի Գլաժորի քարձրագույն դպրոցի կամ համալսարանի
մեծ համրակին, նրա ընթացակարգերի հեղինակությանն ու վստահին, հայ
պատմագրության և քննադատության մեջ երկար ժամանակ վիճելի էին հա-
մալսարանի տեղագրության, հիմնադրման ու զործունեության հանգաման-
ները: Տարբեր հեղինակների կողմից որոնվում և տեղագրվում էին, Երկ-
րորդ Աթենք պանծալի, զբոսաուներ Պոռոյանների իշխանական տան տի-
րույթների բազմաթիվ վանական համալիրներից մեկում, որը հիմնավոր-
վում էր միայն զբաղող աղբյուրներով: Հարցի լուծման համար անհրա-
ժեշտություն էր զգացվում իրականացնել հնագիտական հետազոտություն
և պարզաբանել խնդիրը:

Այդ նպատակով Երևանի պետական համալսարանի հնագիտական արշավա-
խումբը, հեղինակի գլխավորությամբ, 1969 թվին հետախուզական պեղում-
ներ է իրականացրել վաղ ժողովրդի տարբեր հնավայրերում: 1970 թվականից
սկսած սխտեմատիկ պեղումները կենտրոնացվեցին Երեզնիստի շրջանի
Վերնաշեն գյուղից 5-6 կմ հարավ-արևելք գտնվող Թանահատի վանական
համալիրի տարածքում:

Թանահատի վանքը, որը սկզբնաղբյուրներում վկայված է 735 թվա-
կանից, հարտուել է մինչև 6 է դարի սկիզբը, խոշոր ներգրում կատարելով
միջնադարյան գիտական, կրթական և հոգևոր գանձարանը: Պեղումների շը-
նորհիվ ի հայտ են եղել 5-6 դարի բազիլիկ տաճար, Ը դարի մատուո-
ղամբարան, 68-69 դարերում կառուցված զավթիներ, սեղանատուն, տառե-
սական նշանակության շինություններ, բնակելի տներ՝ միաբնակարան հա-
մար, պահեստ-հորեր, հարյուրից ավելի վիճակի արժանագրություններ
և այլն: Սիմվոլիկ, հայտնաբերվել են բազմաթիվ հուշակոթողներ՝ խաչ-
քարերի և տապանքարերի տեսքով, որոնց մի մասն ունի համապատասխան
հիշատակագրեր:

Աշխատանքի նպատակը և խնդիրները: Առեւտրային կարգի է ծանոթանալ
Թանահատի վանական համալիրում իրականացված հնագիտական պեղում-

ների արդյունքների և մասնագրական աղբյուրների, ժամանակակիցների հիշատակագրությունների, նորագույն ժամանակների ուսումնասիրողների աշխատությունների հիման վրա հիմնավորել, որ Գլխավոր հոշակավոր համալսարանը գործել է վերոհիշյալ վանական համալիրի տարածքում:

Առեմախոսության հիմնական խնդիրներից մեկը Քանահատի վանքի պատմադարաբանական հուշարձանների ուսումնասիրությունն է և նրանց արժեքավորումը: Կարևորագույն խնդիր է պեղումներով հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդների գիտական ուսումնասիրությունը, նրանց նշանակության պարզաբանումը, համապատասխան արհեստների զարգացման մակարդակի բացահայտումը, բաղադրումը, համանման նյութերի հետ, դրանց թվագրումը և այլն: Խոսքը վերաբերում է առաջին հերթին, մեռած առարկաներին /աշխատանքային գործիքներ, գեղեցիկ, առանձին օգտագործման առարկաներ/, քարե սարքերին և իրերին, խեցեղենի ողջ արտադրանքին /հասարակ, զաջազարդ, շնարակած, հախճապակի, ձիթամրազներ և ձիթամրոցներ/:

Գիտական մեծ նշանակություն ունի Քանահատի վանական համալիրի ժարտարաբանական հուշարձանների ողմերին փորագրված արձանագրությունների վերծանությունը, վերջիններիս միջոցով վանքի միաբանության պատմության հարցերի պարզաբանումը: Վիճակը արձանագրությունների քննությունը հնարավորություն է ընձեռում լուծելու վանքում իրականացված շինարարական և նորոգչական գործունեության հետ կապված բազմաթիվ հարցեր, ըստհայտելու այս խոշոր վանական միաբանության հոգևոր, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ոլորտների հետ կապված բազմաթիվ հիմնախնդիրներ: Միաժամանակ դրանով պարզվում են վաղոց ծոր վանքի ավատական տների աչքի ընկնող գործիչների հետ առնչվող մի շարք հարցեր:

Աշխատանքի գիտական նորույթը: Առեմախոսության մեջ լուծված են Քանահատ-Գլխավորի վանական համալիրի պատմության հետ կապված բազմաթիվ խնդիրներ՝ վիճակագրության, ժարտարաբանության պատմության և նյութական մշակույթի ուսումնասիրման համակողմանի մոտեցումով: Մեկնարկային այս եղանակը հնարավորություն է ընձեռում կատարել պատմագիտական ճրջ-գրտումներ, թվագրման շտկումներ, վիճակագրական-բառարանական գիտողություններ, լրացնել, ձխել կամ հաստատել զբաղող աղբյուրների վկայությունները, բացահայտել նոր հանգամանքներ՝ կապված Գլխավոր տեղադրության հետ, հաստատել կամ վերանայել նախկինում ընդունված տեսակետները:

Աշխատանքի աղբյուրագիտական առադժը: Առաջարկվող առեմախոսու-

թյունը ինքնին աղբյուրագիտական, հնագիտա-վիճակագրական քննույթ ունի խարտիված զրչազիր, վիճակը և նյութական մշակույթի ուսումնասիրման հիմքերի վրա: Առեմախոսության շարագրման համար օգտվել ենք հայագիտության հիմնարար մի շարք աշխատություններից, որոնք նվիրված են հայոց բանասիրությանը, պատմությանը, մշակույթին /հիմնականում արհեստային արտադրության ընթացակարգում/ և վիճակը արձանագրություններին: Բնակահար, մեր ուշագրություն կենտրոնում եղել են միջնադարյան հայ պատկերների, ժամանակագրությունների հեղինակների, ձեռագիր մատյանների հիշատակարանների և մանր ժամանակագիրների թողած վկայությունները ԺԳ-ԺԷ դարերի Հայաստանի, մասնավորապես վաղոց ծորի պատմության, քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային անցուղիների և Գլխավորի համալսարանի հետ կապված այսպես կոչված վկայությունների հետ: Այս առումով անգնահատելի աղբյուր է ԺԳ դարի կրթական և քաղաքական գործիչ, խոշոր մտավորական ու լուսավորիչ, Սյունիքի պատմության երկի հեղինակ Առեմախոս Օրբելյանի աշխատությունը:

Օգտվել ենք նաև Եովսևս Գասխուրանցու, Կիրակոս Գանձակեցու պատմություններից, Ամուռել Անեցու ժամանակագրությունից, Հովհան Եժնեցու, Մկրթաբ Ալբիվանեցու, Ներսես Շնորհալու և Ներսես Լամբրոնացու գրական ժառանգությունից: Ուշագրության կենտրոնում է եղել հատկապես Քանահատ-Գլխավորում գրված կամ արտագրված ձեռագրերի հիշատակարանները, Գլխավորում իրենց կրթություն ստացած գործիչների հիշատակարանները համալսարանի տեղադրության, նրա սաների և ուսուցիչ-ուսուցչակետերի գործունեության մասին:

Որպես վիճակագրական աղբյուր են ծառայել վաղոց ծորի և հարակից գավառների վանական համալիրների պատերին թողնված բազմաքննույթ վիճակագրերը, որոնց մեծը հասու ենք դարձել գլխավորապես վիճակագրության խոշոր մասնագետ, բազմափորձ Ս.Բարխուդարյանի, Ս.Ավագյանի, Հո.Ջանփոլադյանի կազմած, «Իվան հայ վիճակագրության», մասնաշարից: Աշխատության շարագրման ժամանակ համախ ենք ղլմել հայ մշակույթի երախտավորներ Դ.Ալիշանի, Ե.Լալայանի և այլոց աշխատություններին: Առանձնապես նշելի է բազմամուտ բանասեր և արվեստի տեսաբան, վիճակագետ Գարեգին Հովսեփյանի՝ Գորշյան տոհմի պատմությանը և Գլխավորի համալսարանին նվիրված բազմամուղ աշխատությունը:

Մասնավորապես Գլխավորի տեղադրության հարցերին անդրադարձել են արվեստաբան Ա.Ավետիսյանը, բանասերներ Լ.Խաչերյանը, Փ.Անթափյանը, Ա.Մարկոսյանը, պատմաբան Ա.Աբրահամյանը և ուրիշներ, որոնց աշխատություններին, ուսումնասիրություններին ու հոգվածներին անդրադարձել ենք աշխատության շարագրման ընթացքում, համաձայնելով կամ մերժելով

երանց տեսակ ետները Գլածոթի համալսարանի տեղադրության վերաբերյալ:

Աշխատության նյութական մշակույթի բաժինը շարադրելիս օգտվել ենք Ն.Մառի, Հ.Օրբելու, Կ.Վաճաղարյանի, Բ.Առաքելյանի, Ա.Օսկան-թարյանի, Գ.Նարեկյանի, Բ.Շելկովնիկովի, Ա.Ժավոնչյանի, Ն.Հակոբյանի, Փ.Բաբայանի, Ա.Հարությունյանի, Հ.Պետրոսյանի, Հ.Ալեքոնյանի և այլոց ուսումնասիրություններից, հոգվածներից կամ առանձին հրատարակումներից ու հաղորդումներից: Անտեղծ չեն նաև հարևան և հեռավոր երկրների համապատասխան գիտնականների աշխատությունները, որոնք առնչվում են մեր ուսումնասիրության նյութին: Անձնատու նների ստուգաբանության համար, զիմել ենք օտարաբնույթ բառարանների օգնությունը:

Նյութի հավաքման և ընդհանրացման մեթոդները: 1970 և հետագա տարիներին հնագիտական պեղումներ ենք կատարել Վալոց ձորի Թառահատի վանքում, որի ընթացքում հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդները, Ճարտարապետական շինությունները, առանձին կառույցների զերն ու նշանակությունը, նրանց հիմնադրման ժամանակը, անունների պարզաբանումը հանդիսացել են մեր ուսումնասիրման առարկան: Վիճակի արժույթը ուսումնասիրողները, որոնք հարյուրից ավելին են, հավաքվել և ընդօրինակվել են դաշտային աշխատանքների ժամանակ: Այս մեթոդը գործնական նշանակություն է ունեցել նախկին ընթերցումներն ու վերծանությունները ճշգրտելու գործում: Հավաքված վիճակագրական նյութերի գաղափարման մեջ կիրառվել է ըստ տեղի ու ժամանակի, բնույթի ու նշանակության համախմբելու մեթոդը: Դրանք պատմահամեմատական, բանասիրական ու լեզվաբանական մեթոդների միջոցով ընդհանրացվել են մատենագրություններից, ձեռագիր հիշատակարաններից, ժամանակագրություններից լսողված նյութերի հետ: Ընդհանրացված վիճակագրական, մատենագրական, պատմաճարտարապետական նյութերի վերջնական համակարգումը կատարվել է պատմագիտական վերլուծությունների, տեսակետների, թեր և զեմ կարծիքների զուգորդմամբ:

Հիմնական վերլուծական սկզբունքները ընդմ են աշխատանքում առաջ քաշված խնդիրներից: Ըստ այդմ, հիմնական սկզբունքներ են հանդիսացել.

ա/ Մատենագրական վկայություններից ու հիշատակագրություններից արտացոլված երևույթների բացահայտումը մասնակի կամ ընդհանուրի միջոցով /մատենագրական մասնակի կամ համեմատական քննություն/:

բ/ Առանձին վիճակների վատագրական նյութերի պարզաբանումը մատենագիր արդյունքների կամ արժանագրությունների զուգորդմամբ /մատենագրական ու վիճակագրական քննություն/:

գ/ Նյութական մշակույթի մնացորդների ուսումնասիրություն, համեմատելով համաժամանակյա հուշարձաններից հայտնի նյութերի հետ և զրանց թվագրում /պատմահամեմատական մեթոդ/:

դ/ Ճարտարապետական կառույցների և կոթողային հուշարձանների համեմատական ուսումնասիրություն և վերլուծություն /պատմաճարտարապետական ուսումնասիրության մեթոդ/:

ե/ Պատմական երևույթների, քաղաքական անցուղաբերի վերլուծություն մատենագրական և վիճակագրական տեղեկությունների զուգորդմամբ /մատենագրական-վիճակագրական համեմատական մեթոդ/:

զ/ Համադրությունների միջոցով քացահայտված երողությունների իմաստավորում /պատմագիտական վերլուծության մեթոդ/:

Գործնական նշանակությունը: ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի միջին դարերի հնագիտության բաժինը ու երևանի պետական համալսարանի հնագիտության ամբիոնը տարիներ շարունակ պեղումներ են կատարել և շարունակում են այդ աշխատանքները մի շարք միջնադարյան խոշոր քաղաքներում ու ամրոցներում: Առավել սահմանափակ պեղումներ են կատարվել միջնադարյան վանական համալիրներում: Այս առումով կարևոր են Վահանավանքի, Խամշի վանքի, Հին Կարբիի, Յոդաց քարի վանքի պեղումները, որոնք հնարավորություն են տալիս ուսումնասիրելու այս կամ այն վանական միաբանության խաղացած դերը միջնադարյան Հայաստանի հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրոնագիտական և հոգևոր ու մշակութային կյանքում:

Մատենագրությունը կարևոր նշանակություն ունի ինչպես Վալոց ձոր գավառի, այնպես և ողջ Սյունիք աշխարհի պատմության մի շարք հարցերի պարզաբանման համար: Այն հատկապես կարևոր է Պոռչյան կամ Խաղբակյան ավանական տան ներկայացուցիչների խաղացած դերի և շինարարական գործունեության պարզաբանման համար: Միաժամանակ տվյալ հուշարձանախմբից հավաքած վիճակները սկզբնաղբյուրի դեր են խաղում մի շարք իշխանական տների ներկայացուցիչների գործունեության, ժամանակի տնտեսական, սոցիալական և հարկային հարաբերությունների ուսումնասիրման համար: Աշխատության մեջ քննարկվող նյութական մշակույթը ի հայտ է եկել մեր կատարած պեղումների շնորհիվ և գիտական շրջանառության մեջ են զրկվել առաջին անգամ:

Մատենագրության մեջ քննարկվող նյութերը և զրանց հիման վրա արված եզրակացությունները գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում հայոց պատմության, Ճարտարապետության, վիճակագրության և նյութական մշակույթի հարցերով զբաղվող մասնագետների համար: Աշխատությունը

կարդ է հիմք հանդիսանալ միջնադարյան Հայաստանի պատմահասցիական-
 գրականության և կոնկրետ հուշարձանների վերաբերյալ պատմաճարտարա-
 պետական ուղեցույցներ ստեղծելու համար, զբոսաշրջիկությանը Հայաս-
 տանում զարգացնելու նպատակով: Միաժամանակ աշխատության մեջ քննարկ-
 ված հարցերը կոնկրետ, հեղինակի կողմից, օգտագործվում են նրանի պե-
 տական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի ուսանողների համար կար-
 դացվող միջնադարյան Հայաստանի հնագիտության առարկայի դասախոս-
 ման քննացքում:

Աշխատանքի պաշտոնական հատկությունը: ներկայացված առնախոսու-
 թյունը առանձին մասերով և ամբողջությամբ քննարկվել է Երևանի պետա-
 կան համալսարանի հնագիտության մեթոդներում և ՀՀ ՊԱՀ հնագիտության և
 ազգագրության ինստիտուտի միջնադարյան հնագիտության ըստ նի նիստում:

Աշխատության մեջ քննարկվող հարցադրումները լուսաբանվել են
 հեղինակի կողմից Երևանի պետական համալսարանի և հանրապետության մի
 շարք զիտական հանդեսներում հրատարակված հոդվածներում: Ձեկուցում-
 ներ են կարդացվել դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին
 նվիրված գիտաժողովներում՝ Երևանում և Սոսիկայում: Առնախոսության
 հիմնական լուսնագիտությունը հրատարակված է հեղինակի կողմից առանձին
 գրքով որպես մենագրություն:

Աշխատանքի կառուցվածքը: Առնախոսությունը ընդլայնված է ներածու-
 թյունից, երեք գլուխներից և եզրակացություններից: Աշխատության վեր-
 ճում գետնդրված են սկզբնաղբյուրների ու գրականության հարուստ ցանկ,
 ճարտարապետական հուշարձանների, զբոսայգի շահագրությունների, հայտնա-
 քերված հնագիտական առարկաների և կառույցների լուսանկարների աղյու-
 սակներ, ինչպես նաև վիմագիր բոլոր արձանագրությունների լուսանկար-
 ներ: Բոլոր արձանագրություններն ու նեն գրչանկարներ:

Աշխատանքի հիմնական ընդհանրականությունը: Առնախոսության քննար-
 ձակ առաջարկում հիմնավորված է թեմայի քննարկությունը, բնութագրված է
 նրա կարևորությունը և ձևակերպված են աշխատանքի խնդիրներն ու նպատ-
 կը: Միաժամանակ քննության է առնված պատմական այն միջավայրը, ուր
 Պոռշ խոզբալյանի նախաձեռնությամբ Սևրսն Մշեցի ուսուցչակալի գլխա-
 վորությունում հիմնադրվում է Գլածորի համալսարանը: Համառոտակի մեջեր-
 վում են ինչպես Գլածորի համալսարանի, այնպես և նրա ուսուցչակալների
 մասին եղած ժամանակակիցների վկայություններն ու գնահատականները:

Բանահատի վանքի և Գլածորի համալսարանի մասին լրագրային հիշատակ-
 ված են ձեռագրաց հիշատակարաններում, ժամանակակիցների գրառումներում,
 պատմիչների աշխատություններում, վիմագիր արձանագրություններում: Առ-

կա տեղեկությունները պարզվում է, որ Բանահատի վանքի միաբանություն-
 նը գործել է առնվազն Է-ԺԷ դարերի ընթացքում, իսկ նրա համալիրում
 Գլածորի համալսարանը ղույսակել է 1200-1310-ական թվականներին: Այս-
 տեղ կրթություն են ստացել բուն Հայաստանի, ինչպես նաև հիտուրի
 Կիլիկիայից ժամանած անձինք, որոնք կատարելագործել են իրենց գիտե-
 լիքները լեզվի, պատմության, փիլիսոփայության, ճարտարապետության,
 երաժշտության, մանրանկարչության, ձեռագրերի արտագրության և գիտու-
 թյան այլ բնագավառներում:

Գլածորի համալսարանը իր գոյություն շուրջ 60 տարիների ընթաց-
 քում, ալել է 300-350 շրջանավարտ, որոնք հետագայում Հայաստանի
 տարբեր գավառների վանական համալիրներում հիմնում են իրենց գիտա-
 կրթական գործընկերը և շարունակում Գլածորի համալսարանի մշակութային
 գործունեությունը:

Առաջաբանը ավարտվում է օգտագործված աղբյուրների և գրականու-
 թյան տեսություններով:

Չլուխ Ա: Գլածորի համալսարանի տեղագրությունը և պեղումները:
 Միջնադարյան Հայաստանի հոշակալոր կրթական կենտրոններից մեկի՝ Գլա-
 ծորի համալսարանի տեղագրության հարցով առաջին անգամ հարևանցիորեն
 զբաղվել են Ա.Ալիշանը և Ե.Լալայանը: Ա.Ալիշանը թեական ձևով ենթա-
 դրում է, որ Վուրուպիս վայրում կարող է եղած լինել Գլածորի հա-
 մալսարանը: Իսկ Ե.Լալայանը այն կարծիքին է, որ ,,Օրթաքենայից դեպի
 հյուսիս-արևելք՝ ձորակի մեջ գտնվում է ԺԳ-ԺԿ դարերում մեծահոշակ
 Գլածոր կամ Գլածոր մենաստանը, որ այժմ կարգված է կոչվում,,:
 Մեծանուն հայազեա՝ Գարեգին Հովսեփյանը, որ ըստ առնախոսի քննարկում
 է Գլածորի համալսարանի հեռ կապված ըագմաթիվ հարցեր, ըստ էության
 գրեթե չի անդրադառնում տեղագրության խնդրին, միայն կատարում է հե-
 տեղալ եզրակացությունը. ,,Այս վանքի /Գլածորի - Ի.Ղ./ պատմություն-
 նը արթրիակ սկիզբ և վախճան ունի: Առնախոսությունից հանկարծ երևան
 է գալիս ԺԳ դարի 60-ական թվականի սկզբում իբրև Արևելյան Հայաստանի
 մասերը կենտրոն. և հանկարծ շքանում անհայտության մեջ ԺԳ դարի կե-
 սին: Անորոշ է նույնիսկ տեղը. այն ավերակները, որոնք Գլածորի մա-
 ցորդները պիտի լինեին, չեն չին են, նյութի հեռ կապ չունենցու և ոչինչ
 չլուսաբանող երկու արձանագրության բեկորներով: Եկեղեցին շինված է
 հասարակ ջարով, շրջապատում էլ չկան քնդարձակ ավերակներ, ինչպես
 ենթադրել կարելի էր վանքի մեծ հոշակից,,:

1956 թ. ,,Էջմիածին,, հանդեսում հոդվածով հանդես եկավ արվես-
 տաբան Ա.Ավետիսյանը, առավել խորամուխ լինելով հարցի քննության
 մեջ, հիմնավորեց Ե.Լալայանի տեսակետը: Սրան հետևեց ըսնասեր Լ.Խա-

չերքանի հողվածը, որը մերժելով Ա.Ավետիսյանի տեսակետը, երկշոտ մի վարկած առաջ քաշեց Գլածորի համալսարանի ավերակները ժամանակակից Գլածոր գյուղի զբոսայի տեղում փնտրելու մասին, առանց լուրջ հիմնավորման:

Այնուհետև 1967 թվականին այդ հարցին անդրադարձավ ըստմաստակ վիճակագրագետ Ս.Բարխուդարյանը՝ Քանախտ-Գլածորի նույնացման վերլուծի ղեկ առաջ քաշելով մի քանի նրատառումներ: Ավելի ուշ այս հարցին անդրադարձավ Ա.Գ.Աբրահամյանը ընդունելով Ս.Լալայանի և Ա.Ավետիսյանի Քանախտ Գլածոր նույնացման վարկածը:

Մշակութային այդ նշանավոր օջախի տեղադրության հետ կապված հարցերը լուսարանելու համար, երևանի պետական համալսարանի ունկադրատի որոշմամբ, ինչպիսիք զրվեց, պեղումներ սկսել և պարզել Գլածորի համալսարանի ստույգ տեղը: Այդ նպատակով համալսարանի հնագիտության և աղբյուրագիտության ամբիոնը 1969 թվին կազմակերպեց արշավախումբ, աղերքիս հեղինակի ղեկավարությամբ՝ ուսումնասիրելու մասենագրական աղբյուրներում, պատմագիտական ու ընտանիքական ուսումնասիրություններում և վիճակի արձանագրություններում եղած ընդ որ այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են Գլածորի համալսարանին և կարող են նպաստել որոշելու, թե որտե՞ղ է գործել համալսարանը, ինչպես նաև այդ նպատակով հնագիտական պեղումներ սկսելու առավել հավանական համարվող հնավայրում:

Մասենագրական աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվեց հետևյալը.

1. Գլածորի համալսարանը 1282-1291 թվականների ընկնացքում՝ երկու անգամ հիշատակվում է Աղբեքց վանք անունով: 2. 1291-1302 թթ. ընթացքում՝ Աղբեքց վանք և ,,Մականուն Գլածոր,,: 3. 1302-ից հետո գերազանցապես՝ Գլածոր, Գալլածոր, Գիլածոր, Գելածոր անուններով: 4. Գլածորը հիշատակվում է սբ.Ստեփանոս վանքին կից, ուր թաղվել է 735 թ. Մոզ ավանում պալեոլիթ Սյունիքի Ստեփանոս եպիսկոպոսը: 5. Գլածորի վանական կենտրոնի գլխավոր եկեղեցիները կոչվել են սբ.Ստեփանոս /Ստեփանոս Նախավայի և Ստեփանոս Սյունեցու անուններով/ և սբ. Նշան: 6. Ըստ Գլածորի սաների հիշատակարանների, Գլածորի զվրոցը և վանքը ոչ թե ձորի մեջ էին, այլ՝ ,,քարձրադրակ մենաստան Գլածոր, որ յանհմուտ եւ գնուտ արանց Գալլածոր ասի,,: 7. Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչը, որը իր իսկ վկայությամբ սովորել է Գլածորի զվրոցում, ,,Պատմութիւն նահանգին Սիսական,, երկում չի հիշատակում ոչ նրա ստույգ անունը և ոչ տեղը: 8. Գլածորի համալսարանը տեղավորված է եղել Գողշյան ավասական տան տիրույթում և նրա ճակատի հիմնական

մասը հոգացել են Գողշյանները: 9. Եվ, վերջապես, ինչպես Գ.Հովսեփյանն է նկատել, 1280-ական թվականներից վանքը հանկարծակի հառնում է իր մեծ համբավով, և նույնպիսի հանկարծակիություններ էլ 1340-ական թվերին անհիշելի դառնում:

Արշավախումբը 1970 թ. մայիս-հունիս ամիսներին մի քանի անգամ այցելեց վանք ձոր, տեղադրություններ և հետախուզական պեղումների օգնությամբ ծանոթացավ Գլածորի համալսարանի տեղադրության հնարավոր հնավայրերին: Առաջին հերթին հետազոտման ենթարկվեց Դ.Ալիշանի և Գ.Հովսեփյանի նկարագրած վայրը: Պարզվեց, որ այստեղ պահպանված ավերակները որևէ առնչություն չեն կարող ունենալ Գլածորի համալսարանի հետ: Տեղում պահպանված շինքի ավերակները հասարակ բարեկենս, աշտարակ շարված և ըստ ճարտարագետ Ս.Սաթևոսյանի, քրիստոնեական վաղ շրջանի կառույցներ են: Երջարատում չկա աչքի բնկնող հուշարձան, նույնիսկ դրա համար տեղ չկա: Հրավարարվելով վերգտնայա ուսումնասիրությամբ, արշավախումբը սկսեց հետախուզական պեղումներ կատարել հնավայրում: Այդ վործը ևս ավարտվեց անարդյունք:

Ս.Բարխուդարյանի և Լ.Խաչերյանի մտանշան վայրերից նույնպես որևէ օգտակար նյութ չհայտնաբերվեց: Վերնաշինում, որը սվյալ ժամանակաշրջանում Գողշյանների իշխանական նստոցն էր, եղել են սբ.Հակոբ և սբ.Գևորգ անուններով եկեղեցիներ, մինչև 19 Գլածորի վանք-համալսարանի եկեղեցիները սբ.Ստեփանոս և սբ.Նշան անուններն են ունեցել: Համալսարանը այժմյան Գլածոր գյուղի տարածքում նույնպես չէր կարող լինել, որովհետև այստեղ պահպանված 1311 թ. մի վիճակի լաշարձանի համաձայն, այդ տեղանքը պատկանել է ոչ թե Գողշյաններին, այլ Օրբելյան տոհմի կիսաբիթյան Մյուրի Չեսար իշխանի շառավիղներին: Այդ հիշատակագրում ասված է. ,,24: / = 1311 թ./ իշխանութիւն պարոն Չեսարին, կամաւն Աստուծոյ ամենակալին եւ՝ Վարդաշահ, կանգնեցի վեաջս յիշատակինձ եւ ծնողաց իմոց: Իվ կարգէք, աստուած ողորմի ասէք,,: Հանրահայտ է, որ Գլածորի համալսարանը գտնվում էր ոչ թե Օրբելյանների կամ նրանց վասալների, այլ Գողշյանների տիրույթում:

Ի վերջո, որոշվեց պեղումներ սկսել Ս.Լալայանի և այլոց ենթադրած հնավայրում՝ վերնաշին գյուղից 5-6 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող Քանախտի կամ Քանախտի վանական համալիրի մերձակայքում, հիմք ընդունելով հետևյալը. 1. Տեղում կիսակահագուն վիճակում պահպանվել են սբ.Ստեփանոս և սբ. Նշան եկեղեցիները: 2. Քանախտում է թաղված Ստեփանոս Սյունեցի եպիսկոպոսը, իսկ ըստ աղբյուրների Գլածորի եկեղեցին նույնպես նվիրված էր սբ. Ստեփանոսի հիշատակին: 3. Վանքը կառուցված է մի ընդարձակ կոնալանջի քարձուռքին և ինչպես աղբյուրներն են վկայում

„քարճրագրակ,, է: 4. Վանքի շրջակայքում բացի եկեղեցիներից նկատելի էին ըստմամբ խաչքարեր, գերեզմանաքարեր, մահարձաններ, ցարատարաբեռեական հուշարձաններ սրբատաշ մանրամասներ, հին շինությունների ինչպես ամրոցակառուց, այնպես և ավերված ու կիսակործանված մուսուլմաններ 5. Բանաստի համալիրի սարածքից Ս.Բարխուդարյանը հավաքել ու հրատարակել է 62 վիճակի արձանագրություն, որոնք փոքրամասն են եկեղեցիների գատերին, գերեզմանաքարերի վրա, խաչքարերի մակառուց, շինարարական մանրամասների վրա և այլուր: Մեր գեղումներով հայտնաբերվեց ևս 50 նոր արձանագրություն: Չեռնակելով Բանաստի վանքի համալիրի պեղումները, մենք նկատում ենք հանգամանք ևս. Գլածոցին վերաբերող նյութեր չգտնելու պատճառով էլ պեղումները կարգապահ հոբբի լուծմանը, քանի որ կատարած են թափա համալիրների քանակը կրակասեղ մեկով:

Բանաստի մասին ամենահին տեղեկությունը վերաբերում է 705 թվին կրք Յոզ ավանում սպանված Ստեփանոս եպիսկոպոսին ընկում են ու թաղում այստեղ: Երբանները սկզբում նրա գերեզմանի վրա կառուցում են մատուռ, իսկ 1273-1279 թթ. զմբկթահարի հոբինվածքով եկեղեցի, ըստ Օրբելյան պատմիչի: Այժմ կանգուն եկեղեցին /կտ. 127: թ./ արտաքուսա բռանվունի, ներքուսա խաչածե կառույց է, որն ունի երկուսական փոքրիկ ավանդաններ արևելքից և արևմուտքից: Բացի այդ, արևելյան կողմում, երկտորդ հարկում, այն ունի երկու լրացուցիչ ավանդաններ, որոնց մուտքերը բացվում են ընդ վրա: Ըստ արձանագրությունների եկեղեցին կոչվում է „յարկ սրբուն Ստեփանոսի,, ,,սր.Ստեփանոսի գերեզման,, ,,Բանաստի վանք,, և այլն:

Սր.Ստեփանոսի հյուսիսային կողմում կցակառուցված է մեկ այլ կամաչակալ ծածկով շինություն, որը ծառայել է իբրև մատուռ-գամբարան: Գահարանակ են մուտքը և արևմտյան ու հյուսիսային պատերը: Արձանագրություններում այն կոչվում է սր.Նշան: Մատուռը կառուցվել է սր.Ստեփանոսից հետո, ըստ ոչ ոչ քան 1302 թիվը, քանի որ այդ թվականից զբիշները հիշատակում են սր.Նշան Բանաստ-Գլածոց հուշարձանախանի մեջ: Հիշյալ կառույցներից բացի տեղում որեէ սրբատաշ շենքի հետքեր չեն երևում: Գերեզմանատան թվակիր ամենահին արձանագրությունները վերաբերում են 1215, 1218, 1246 թվականներին:

Ոռոշին հերթին սկսեցինք պեղել սր.Ստեփանոս եպիսկոպոսի հարավային կողմի ընդարձակ հարթ սարածքը, որտեղ հողի մեջ կիսով չափ թաղված խաչքար էր երևում: Այս հատվածում բացվեց սարքեր ժամանակներում կառուցված ըստմամբ խաչքարի շինությունների մի ամբողջական համալիր, ընդ որում՝ բազիլիկ ոճի մի եկեղեցի, նրան կից հինգ առանձին աշխատասենյակ-իցեր, զավիթ, անասնաբան կառույցներ, տաղանաքարեր և այլն: Մեզ

հաջողվեց պարզել շինությունների կառուցման և վերանորոգումների ժամանակները, որոնք տեղում շատ որոշակի հետազոտում են, կամ վիճվում վիճակի արձանագրություններով: Որոշ չափով պարզեցինք նաև նրանց նախնական և հետագա նշանակությունները:

Նորահայտ եկեղեցին ըստմամբ ըստիկելի զահլիմ է՝ կառուցված հիմնադրամանի վրա: Այն հարավային և հյուսիսային կողմերում ի սկզբանե ունեցել է մեկական ավանդաններ: Թե զահլիմը, և թե խորանները ունեցել են իրենց ընկերը և վերաբերքը, որոնք տեղում պահպանվել են: Եկեղեցին ունեցել է միայն մեկ մուտք արևմուտքից, իսկ խորանների հետ հարաբերակցվել է եկեղեցու ներսից՝ համարապատասխան պատերի մեջ բացված դռներով: Պեղումների ժամանակ գտնված ճարտարապետական մանրամասները հնարավորություն տվին կառույցը թվագրելու ն-է զարեքով: Նորաբաց բազիլիկան ըստ ամենայնի Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած Բանաստի վանքի հնագույն եկեղեցին է: Պեղումները պարզեցին, որ այդ կառույցը ավերվել է ՅԱ-ՅԲ զարերի ընթացքում, իսկ վերանորոգվել է 1215 թ. Վասակ Խաղբալյանի կողմից, ըստ հետևյալ արձանագրության.

„ի թվիս :ԲԵԳ: / = 1215/ վերասին նորոգեցալ սուրբ եկեղեցիս, յոռաշ-նորոգութեան հաւր Ստեփանոսին, հրամանաւ աստուածածակի թշխանին Վասակալ որդու խաղբալիս: Իի էն տաղալ եսլ յարուրի նագ: Եւ սո շատ շարչարեալ արեանը չափ, ազատաց գեկեղեցիքս՝ իւր կոցարանս: Եւ մտքանը սուրբ ու խախ կարգեցին զփոխման աստուածածակին :Գ: աւր զամէն եկեղեցիք...::

Վերակառուցման ժամանակ հարավային պատի մեջ բացել են մի մուտք, որով կենարոնական զահլիմը հարորդակեցվել է նորակառույց բանանունքի հետ: Հյուսիսային պատի ամբողջ երկարությամբ, մինչև հնագույն խորանը, ավելացվել է մեկ այլ բանանունք, որի մուտքը արևմուտքից է: Նման երկու խորան կառուցվել է նաև հարավային կողմից: Թաղիլիկայի հարավ-արևելյան կողմին կից բացվեցին ինչ-որ կառույցի, համանաբար փոքրիկ մատուռի մնացորդներ: Այն շարված է եղել հարավային կարմիրավուն հսկա քարերով, որոնցից տեղում պահպանվել է միայն երկու-երեք քար: Ննթարում ենք, որ սույն կառույցը պետք է Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած փոքրիկ մատուռը լինի՝ կառուցված 705 թ. Ստեփանոս եպիսկոպոսի ամուսնը ամփոփելու համար. ,,... Եւ շինեալ ի վերայ փոքրիկ մատուռ մի,,:

Նորահայտ կառույցի նկարագրությունը կամբողջանա, եթե հիշենք, որ հյուսիս-արևելյան խորանի մեջ հարավային պատի տակ, ընդ առաջ հայտնաբերվեց անհայտ անձնավորության անարձանագիր տաղանաքար, որը իր կառուցողական արվեստով և ոճավորմամբ նման է ՅԳ զարի առաջին կե-

սին պատկանող Բվակիր սաքանաքարերին: Բազիլիկ և սր.Ստեփանոս եկեղեցիների միջև ընկած սարածուխուկը պեղելիս բարձրեց, որ բազիլիկային հեռագայում կցակառուցվել է երեք բաժանմունք ունեցող, կազմաաշարերով շարված մի կառույց, որի մեջ հայանաբերվեցին մեծ չափերի բոնիրներ, բազալտ քարից պարասաված խճուղի աշտ, սանդ ու նյութական մշակույթի սլա մնացորդներ: Ելնելով համապատասխան նյութերից և կառուցողական ու հասակագծային առանձնահատկություններից, այն վանական միաբանության համար ծառայել է իր անասանական նշանակություն ունեցող կառույց:

Բազիլիկայի արևմտյան կողմում բացվեցին ԺԳ դարում կառուցված զավիթի հիմնադասեր, իսկ հասակին բազմաթիվ սաքանաքարեր, որոնց մի մասը ունի համապատասխան արձանագրություն:

Արշավախուժըն ուսումնասիրեց նաև սր.Ստեփանոս և սր.Նշան եկեղեցիների շրջապատը և ներքը: Սր.Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան պատի սակ, կողք-կողքի տեղադրված են տասը սաքանաքար՝ Ծարսաբազմասկան սաքարեր հորինվածքով, որոնցից հինգը ունեն համապատասխան արձանագրություն: Սր.Նշան մատուռ-զամբարանի մեջ սկզբնապես եղել է վեց սաքանաքար, որոնցից չորսը ծամանակին ունեցել են արձանագրություններ, ըսյց քարի վառ որակի պատճառով /բաց վարդազուլն Ֆելզի/ բոլորն էլ եղծվել են և զարծել անթիվունելի: Նկարագրված կառույցների արևմտյան կողմում ոցոշ խորություն վրա բացվեցին զավիթի հիմնադասերի մնացորդները: Նրա հասակը պատահ էր սաքանաքարերով /Բվով 24/, որոնցից միայն չորսի վրա է պահպանվել համապատասխան հիշատակագրություն:

Ուսումնասիրվեցին նաև հուշարձանախմբից 40-50 մետր հյուսիս-արևմուտք գտնվող մի կառույցի ավերակները: Այն տեղադրված է արևելք-արևմուտք ուղղությամբ, ունի միայն մեկ մուտք արևմուտքից: Պատերի պահպանված մասերի ընթացությունը 80-110 սմ է: Կառույցն ընդգրկում է շուրջ 100 քառ. մետր սարածուխուն: Պեղումների շնորհիվ բարձրվեց, որ սույն կառույցը պատկանում է ԺԳ-ԺԴ դարերին: Եննքը կառուցված է տեղական մեղրված կիսամշակ բազալտ քարով, միայն առանձին դեղքերում, հասկապես անկյունային մասերում հանդիպում են մշակված մեծ քարեր: Հասակը ձեկածածկ է: Պատելով կառույցի ընդհանուր հասակագծային ու կառուցողական առանձնահատկություններից և չափերից, կարելի է ենթադրել, որ այն իր ծամանակին ծառայել է միաբանության համար իր ան ժողովարան, սեղանատուն: Հեռագա՝ ԺԵ-ԺԶ դարերում, երբ Բանաստի վանքի միաբանությունը կրճատվում է և այլևս նման խոշոր կառույցի կազմը չունենին, տեղացիներն այն վեր են ածում անասանական շինություն: Այդ է վկայում ինչպես կառույցի ներսում, այնպես և նրա հյուսիս-արևելյան

արտաքին անկյունում խորված անասանական հորերի ավազույթուներ:

Բանաստի հուշարձանով մեր մեկնակալը ում պահպանվել են սրբաաշարերը, ընտելի անկյ, անասանական շինությունների բազմաթիվ մնացորդներ: Ներ արշավախմբի հեռագոտություններով բարձրվեց, որ այդ անասանական շինքերն ու բնակարանները կառուցված են կղել Բանաստի /Գլածորի/ զարծու նուրբան ծաղկուն շրջանում՝ ԺԳ-ԺԴ դարերում: Հետագայում, ԺԵ-ԺԶ դարերի ընկալքում, կըր հնավայրի օտարերը բնակեցվում է մահմեդականներով, Բանաստի վանքան կենտրոնի շինություններից շատերը վերավորվում և օգտագործվում են: Նորարեակները վանքի շրջապատում եղած ավերակները հարմարեցնում են իրենց կարիքներին՝ որ ոչ զեղքերում չխաթարելով բնակելի կառույցների նախնական հասակաձևը և կառույցների հորինվածքը: Միաժամանակ աները վերաշինելիս նրանք լայնորեն օգտագործել են ինչպես հասարակ ու շինված շինարար, այնպես էլ ավերված հուշարձանների մշակված քարերը, նույնիսկ ածանազրվածները: Ստեղծված իրավիճակում զեվար է որոշակիորեն առանձնացնել ԺԳ-ԺԴ և ԺԵ-ԺԶ դարերի բնակելի աները իրարից, մի իրողություն, որը զմվարացնում է ուսումնասիրողի աշխատանքը:

Բանաստի վանական համալիրի մեջ առնվազն երեք հոգևոր կառույց է մտել, և յուրքանչյուրն ունեցել է իր անունը: Դրանցից երկուսը արձանագրություններում հիշվում են՝ Ստեփանոս եպիսկոպոսի և սր.Նշանի անուններով, իսկ կերբղի անունը չի հիշվում: Ե-ը դարերի նորահայտ բազիլիկ եկեղեցու անունը վերականգնվում է: Օրբելյան կաթարխ իշխանի որդիների անունով բողած նորահայտ վիմազիր արձանագրությամբ: Ահա այդ նորահայտ վիմազիրը մեր վերծանությամբ.

„Կամու Աստուծոյ աս մեր գիր է կաթարխի: Դուստերը՝ Սմիլասա, Փախրազուլի, Տարսալիմի որ ողորմութեամբ Աստուծոյ ավար գիւմնտ շաղացս, որ Մշտակածոր, :Ա: հողն զբան շաղացին՝ եւ Բանաստ վանք սուրբ Ստեփանոս զրեցին :Ե: աւր պատարագ սուրբ Սարգսի սուկին, ::

Արձանագրության մեջ հիշատակված անունները կաթարխ Օրբելյանի չորս որդիներն են: Նա ունեցել է հինգերորդ որդի ևս՝ Ելիկում, որը մահացել է 1255-55 թթ. միջև: Կնշանակի արձանագրությունը գրված է 1255-ից հետո, երբ կենդանի չէր Ելիկումը, որի անունը չի հիշատակվում: Իսկ փորագրման հնարավոր վերջին ծամանակը վերա է ոլոշենք իվանի և Փախրազուլայի կենդանության սաբիներով: Նրանք մահացել են, ինչպես վարդ է աղբուրներից, մինչև 1261 թվականը: Հեռաքար ածանազրությունը փորագրվել է 1255-1260 թվականների միջև, գեոևս չորս եղբայրների կենդանության օրոք: Այս եղբայրացությանն ենք հանդում, որովհետև առաջին տողում խոսքը չորս եղբայրների մասին է, իսկ վերջում

հինգ պատարագ են պատվիրում, հավանաբար մեկական յուրաքանչյուր եղբոր համար:

Արձանագրութեան բովանդակութեանց նաև հետևում է, որ 1273 թվին կառուցված սբ.Ստեփանոս եկեղեցուն կիցարիա Օրբելյանի չորս որդիները չէին կարող նվեր առ 1255-1260 թվականների ընթացքում: Մտում է մտածել, որ այդ թվերին թանահատում կար սբ.Ստեփանոս անու- նով մեկ այլ եկեղեցի ևս: Այստեղից հետևում է, որ բազիլիկ եկեղե- ցին նույնպես կոչվում էր սբ.Ստեփանոս: Միանգամայն տրամաբանական է այն ենթադրությունը, թե Ն-է զարկում կառուցված բազիլիկ եկեղեցին սկզբնապես նվիրված է եղել Ստեփանոս նախավային, ուստի 735 թվին այդ նվաստ ունեին հոգևոր իշխանությունները, երբ Արևազի սբ.Խաչի վանքից Ստեփանոս Սյունեցու աջուկը անդամորդում էին թանահատի վանք: Այսպիսով, 1. թանահատի վանքի եկեղեցիները նվիրված էին Ստեփա- նոս նախավային, Ստեփանոս Սյունեցուն և սբ.Նշանին: Այդ նույն ա- նուններն ունեին Գլածորի համալսարանի հոգևոր կենտրոնները: 2. Աղ- բերց վանք Գլածորը, Մաթեոս Կրիկեցու վիճակով շինված, հուլյ է շիրի- մբն Սյունեցի, 3. իսկ Սյունեցու շիրիմը թանահատի վանքում է: Կնշանա- կի Աղբերց վանքը թանահատն է: 3. Ստեփանոս Սյունեցու անունը կրող եկեղեցու արևելյան պատի տակ, արտաքուստ, բացվեցին տասը տաղանաքա- րեր կողք-կողքի, որոնցից հինգի վրա եղած հիշատակագրերում հիշվում են Գլածորի համալսարանից մեզ հայտնի ուսուցիչ-ուսուցչապետերի ա- նունները, որոնք իրենց ժամանակով միանգամայն համբնկում են: Գրան- ցից են Գավիթը, Գրիգորը, Սարգիսը, Ստեփանոս աբեղան, մյուս Սարգիսը և այլն: 4. Ներսես Նշեցին, որ մահացել էր 1284 թվին, մեր ենթա- դրությունը ձևով է, որ թաղված լինեք սբ.Նշան մատուռ-զամբարանում: Բայց ինչպես ցույց տվեցին գեղումները, մատուռի ներսի տաղանաքարե- րը բարբեր պատմաներով ոչնչացվել են ու հիշատակագրերը եղծվել: 5. Առավել հետաքրքրական ու կարևոր է նախի Նշեցու տաղանաքարի հարցը: Պատիշները և ձեռագիր արագրող գրիչները միաբերան հաստատում են, որ նախի Նշեցին թաղվել է Գլածորի վանքում: Բայց գեղումներով թանա- հատում նրա անունով տաղանաքար չի հայտնաբերվել: Չնայած այդ հանգա- մանքին, այնուամենայնիվ, հնարավոր է նախի Նշեցուն վերագրել սբ. Ստեփանոս նախավային անունը կրող եկեղեցու հյուսիս-արևելյան խորանի մեջ բացված առանց հիշատակագրի տաղանաքարը: 2է՞ որ հայտնաբերված եկեղե- ցու կանոնադրերից մեզ հայտնի է նաև այն իրողությունը, ըստ որի ար- գելվում էր եկեղեցու ներսում թաղումներ կատարելը: Ասկայն գործող այս կարգից իստ բացառություն էր արվում միայն այն անձնավորություն- ների համար, որոնք իրենց կենդանության ժամանակ ձևով էին քննում համազգային մեծ համար և հեղինակություն՝ դասվելով սրբերի շարքը:

Այդպիսի մարդկանց թվին են պատկանել ներսուց Մաշտոցը, Հովհաննես, Գայանեն, Միքիթա Գոշը, Վանական վարդապետը, վարդան Արևելցին, Գրի- գոր Տաթևացին և ուրիշներ: Վերջ շարքովածից արդյոք չի՞ հետևում, որ մենք իրավացիորեն կարող ենք այդ առանց արձանագրութեան տաղա- նաքարը վերագրել Գլածորի համալսարանի անվտանգությանը, իր ժամանակի գիտնական, կրոնական և աշխարհիկ հարցերում խոշոր դեր խաղա- րած, անուրանալի ծառայությունների տեր, ժամանակակիցների կողմից բարձր գնահատված և սրբերի շարքը դասված նախի Նշեցին:

Այսպիսով, պարզվում է, որ թանահատի վանքի բազիլիկ եկեղեցին, որ կրում էր սբ.Ստեփանոս նախավային անունը, 6Ա-ծի զարկում ավեր- վել էր օտար նվաճողների կողմից և 1215 թվին վերակառուցվում է վա- սակ խաղաղությանի հրամանով ու վանքի առաջնորդ Հայր Ստրիպիակի ղեկա- վարությամբ: Այս եկեղեցին իր հիմնական նրբանցիկ ծառայեց հավանաբար մինչև 1279-1280 թվականները: Նրա կողքին, Գոռը նե՞ իշխանը 1278- 1279 թթ. կառուցել ավելց սեկ այլ եկեղեցի Ստեփանոս Սյունեցու անու- նով: Հենց այս նոր եկեղեցին իր վրա վերցրեց հոգևոր կառույցի հիմ- նական դերը, իսկ բազիլիկ եկեղեցին 1270-ական թվականների վերջին ոմն ինչապահի կողմից ենթարկվեց նոր վերակառուցման, արդեն բոլորո- վին այլ նպատակների համար: Այդ մասին իմանում ենք համապատասխան վիճակի արձանագրություններից:

Բազիլիկ եկեղեցին, որ 1280-ից հետ կորցնում է հոգևոր կենտրո- նի իր նախին դերը, նրանում է նաև այն բանից, որ նրան հյուսիսային կողմից կցակառուցում են անտեսական նշանակություն ունեցող մի այլ շինություն: Այս հանգամանքը իստ բացառություն պիտի համարել հայ- կական միջնադարյան վանական կառույցների ճարտարապետության պատմու- թյան մեջ: Նման բացառություն կկատարվեք միայն այս դեպքում, եթե ավալ կառույցը կորցնեք եկեղեցի լինելու իր հիմնական նշանակություն- նը, մի հանգամանք, որ հաստատում է մեր առջ քաշած տեսակետը:

Այս շրջանին են վերաբերում նաև բազիլիկ եկեղեցու հյուսիսային և հարավ-արևելյան կողմում կցակառուցված ավանդատների նման տալքեր մեծություն ևս երեք կառույցներ: Ավանդատների գոյությունը չէ, որ մեր ուշադրությունը գրավում է, այլ այն, որ հարավ-արևելյան և հա- րավ-արևմտյան ավանդատների միջև գտնվող ազատ արածությունը նույն- ցու օգտագործված է, որպես խորան-ավանդատ: Հայտնաբերված եկեղեցական ճարտարապետության մեջ այս հանգամանքը նույնպես նոր երևույթ էր, ո- րը նախորդ և հետագա դարերում չի հանդիպում: Ուրեմն սա էլ երկրորդ բացառությունը, որ մեզ հիմք է առնում գնահատել, որ բազիլիկան ԺԿ դա- րի 80-ական թվերին կորցրել էր եկեղեցի լինելու իր նշանակությունը:

Մեր զբաժ արձանագրութիւնները, քացի վերակառուցման մասին հիշատակող արձանագրութիւնից, վերաբերում են սբ.Ստեփանոսին և սբ.Նշանին, և՛ ոչ մի տող հազուայն քաղիլիկայի և նրա անվան մասին: Սա նույնպէս ուշադրութեան արժանի դասա է: Այս բոլորի հետ միաժամանակ քաղիլիկ եկեղեցին մինչև իր ավերվելը պահպանում էր կրօնական կառուցին բնորոշ առանձնահատկութիւններ, այսինքն ավագ սեղան, յուրաքանչյուր խորանում՝ բլու և վիմարար, քաղմբիլ կաշքարերի գոյութիւն, եկեղեցու առաջ զավիթի կառուցում և պլան: Դա նույնպէս բնորոշ էր միջնադարյան ուսումնական նպասակների համար հարմարեցված շինութեանը, որովհետև դասավանդումը կատարվում էր հոգևորականների կողմից, և ավերողներից շատերը գտնուում էին հոգևոր գործիչներ:

Այսպիսով, կարելի է ազգացուցված համարել, որ հայտնաբերվել են Գլաժորի համալսարանի ավերակները, և որ համալսարանի շէնքը ԺԳ-ԺԴ զարբերում մտել է Բանաստի վանական համալիրի մէջ ու կազմել նրա անբաժան մասը:

Գլաժորի համալսարանի գործունեութեան զարգացումից հետո Բանաստի վանական կենտրոնը աստիճանաբար կորցնում է իր հեղինակութիւնը և ԺԵ-ԺԸ զարբերում գտնուում շատ սովորական մի վանական միաբանութիւն: ԺԸ-ԺԷ զարբերում գոյութիւն ունեցող անկախուն քաղաքական վիճակը, Հայաստանին տիրելու համար մղվող թուրք-պարսկական շղարկող պատերազմները, Շահ Աբասի 1604-1605 թթ. կազմակերպած մասսայական զինվարութիւնը Բանաստի վանքի ամալացման պատճառ զարժան: Միաբանութիւնը ցրվեց կամ զերեկարկեց, շինութիւնների մեծ մասը վերածվեց զլանակների: Դրա հետևանքով էլ հետագա զարբերում բնակչութեան կողմից մտացվեց Գլաժորի համալսարանի և անունը, և տեղադրութիւնը: Բանաստի վանքը մնաց լքակ վիճակում մինչև ԺԸ զարբ, երբ այնտեղ բնակչութիւն հաստատեց թուրքալեզու մահմեդական եկվոր բնակչութիւն: Այդ ծանուցի էլ զոխվում է վանքի անունը՝ ելնելով շինարարի սև գույնից, այն վերանվանվում է ,,Նարայանք,, /Սև վանք/: Այդ անունով էլ Բանաստի վանքը հայտնի զարժամ 1828 թ. Թուրքմենշայի պայմանագրի հետևանքով վայոց ձոր զաղթած պարսկահայ բնակչութեանը:

Վանքի իրական անունը՝ Բանաստ, վերականգնվեց տեղազբազեա ուսումնասիրողների ջանքերով, իսկ մեր պեղումները ավելի հիմնավոր զարժարին այն անսովոր, որ այստեղ է գտնվել Գլաժորի հոշակավոր համալսարանը:

Գլուխ Բ. Պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական տարիակները: Բանաստ-Գլաժորի հուշարձանախմբի պեղումների քննարկում համեմատաբար շատ քիչ նյութեր են գտնվել, երև համեմատելու լինենք միջնադարյան

Հայաստանի այնպիսի բնակավայրերի հետ, ինչպիսիք են Գլխիք, Արին, Գտնին, Լոռին, Անքերը և այլն: Մի կողմից զարբելի է քաղաքի տեղի բնակչութեան /միաբանութեան/ ծուծիլ կյանքով ու առանին իրերի նկատմամբ նրանց ունեցած ոչ մեծ պահանջարկով, մյուս կողմից այն հանգամանքով, որ Բանաստ-Գլաժորի միաբանութիւնը հանկարծակի չի լքել վանքը և հետագեւ այն տեղից, որպեսզի նրա օգտագործած առարկաները տեղում անխախտ մնային: Կյանքը այնտեղ մահացել է զանազորեն: Ուստի նրանց օգտագործած պիտանի իրերն էլ, կամ տեղադրվել են այնտեղից հետագաների կողմից, կամ շարքից զուրս գալով գեներ են նետվել ու անհետ կորել մեզ համար: Զեռք է անտեսել նաև, որ միաբանութեան ցրվելուց հետո, ԺԸ-ԺԹ զարբերի քննարկում այնտեղ բնակչութիւն է հաստատել թրքալեզու մահմեդական բնակչութիւն և ավերածութիւններով ու թալանով ի չիբ զարժրել լուրջ ու պիտանի առարկաներ գտնելու մեր հուշները:

Այնուհանդերձ, պեղումների քննարկում ի հայտ եկած հնագիտական առարկաների ուսումնասիրութիւնը որոշակի նպաստ կարող է բերել Բանաստ-Գլաժորի վանական կենտրոնի և քարժբազույն զբոնցի պատմական կյանքի տարեկանութեան ու կառուցապատման զրկագները վերականգնելու համար: Դրանց ուսումնասիրութիւնը կնպաստի նաև զարգելու միաբանութեան առարկան կամ վոխանկային կապերը հարևան և հեռավոր խոշոր արհեստագործական կենտրոնների հետ:

Անհամուր զծերով աշխատութեան մեջ քննարկում ենք հնագիտական իրերի բնութագիրը, համեմատութիւն անցկացնում միջնադարյան Հայաստանի մյուս հնավայրերի համեմման նյութերի հետ, վորժում ենք ըվագրել, զարգել արազրութեան տեղը և ժամանակը, երբ զա հնարավոր է:

ա/ Մետաղե առարկաներ: Երկաթե իրերի մեջ աչքի է քնկնում կեսից կոտրված մի զաշույն: Նրա զորժող մասը երկասարի է ու իրա տափակ, որի կենտրոնով երկու կողմից անցնում է երեք քառալանգ զտարիներ, որոնք բնորոշ են միջնադարյան հնավայրերից գտնված համեմման զաշույնների: Նմանատիլ զաշույն գտնվել է Անքերը բերդ-ղոյակի պեղումների ժամանակ, որից մեր օրինակը մի վորք տարբերվում է և առավել նմանվում Արին պեղումներից գտնված զաշույնին: Ուսումնասիրող զաշույնը իմարժում է ինչպէս շերտագրութեանը, այնպէս և համեմմաական նյութերով, այն է ԺԳ-ԺԵ զարբերով: Բանաստ-Գլաժորում գտնվել են բոն և միքատ, որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն Գլխի ու Գտնին պեղումներից ու իմարժում են ԺԳ-ԺԵ զարբերով: Անհրամշա է նշել, որ նմանատիլ զորժիլների ձևերը շատ պահպանողական են և Հայաստանում հանկարժում են արժամ Թ զարբից, մինչև ԺԸ զարբերը:

Երկաթից պատրաստված իրերի թվին է պատկանում մի քտաթև խաչ, որի թևերը ոչ թե կոված են միակտոր երկաթից, այլ իրար են միացված զամերի օգնությամբ: Նման տիպի խաչեր գտնվել են Հայաստանի միջնա-գարյան տարրեր ժամանակներին պատկանող հնավայրերի պեղումներից: Մեր օրինակը, առավել նման է Ամբերգում գտնված խաչերին և հսկանաքար օգտագործվել է եկեղեցական արարողությունների ժամանակ: Այն թվագրվում է 39-37 դարերով:

Քանահատ-Գլաճորում գտնված միակ պղնձե առաքիան մի փոքրիկ զանգ է: Զանգեր Հայաստանում շատ են գտնվել. 1875 թ. Գեղեկանքի քաղում, նույն դարի վերջում՝ Հողարձում, 1908 թվականին Փոքի-Փուլախի տարածքում, որի ուսումնասիրող Հ.Օրբելին աներկա պարզել է, որ զանգը Անիի պղնձագործների արտադրանք է: Պղնձե փոքր զանգի գտնվելու մասին, Ալայց ձորի Գալախու գյուղում, հաղորդում է Ս.Փափագյանը: Պղնձե երկու փոքր զանգեր գտնվել են Գառնիի պեղումներից: 1970 թ. Տաթևի վանքի զանգակառան պեղման ժամանակ գտնվել են Ստ.Օրբելյանի կողմից պատկերված 1802 և 1804 թթ. ձուլված երկու զանգ: Վիմագրական արձանագրությունները բազմիցս հիշատակում են զանգերի ձուլման և զանգակառների կառուցման մասին: Զանգեր ձուլելու կամ գնելու ու վաճառելին նվիրելու մասին հետաքրքիր արձանագրություններ են հանդիպում Արցախի հուշարձաններում:

Ի մի բերելով միջնադարյան Հայաստանի Սյունիքի և Արցախի տարածքում գտնված զանգերի և զանգակների մասին եղած մեզ հայտնի տեղեկություններն ու արձանագրությունները կարելի է պնդել, որ Հայաստանում, հատկապես 39-38 դարերի ընթացքում ձուլում էին խոշոր զանգեր, որոնք զարգարում էին վանական համալիրների գլխավոր եկեղեցիները, կամ այդ նպատակով կառուցված զանգակառները: Ձուլել են նաև փոքր չափերի զանգակներ, որոնք ունեցել են պրակտիկ-կենցաղային նշանակություն, ինչպիսիք են Գառնիում, Անիում, Գեղեկանքում, Ցաղաց քարի վանքում, Քանահատ-Գլաճորում և այլուր գտնվածները: Իրավացի է Ք.Առաքելյանը, երբ պնդում է, թե զանգերի մի մասը /միջին մեծության - ու.Վ./ քաղաքներում օգտագործել են նաև օրվա ժամերն ազդարարելու համար, որն անհրաժեշտ էր քաղաքի զարթսանների և շուկաների բացման ու փակման, առևտրական կրակների ու արհեստանոցների աշխատանքի սկիզբը և ավարտը ազդարարելու համար:

Քանահատ-Գլաճորում գտնված քրոնզե կանթեղ-խնկամանը առանձնահատուկ ուսումնասիրության առարկա է, հայ պղնձագործ վարպետների գեղարվեստական մտադրագործության լավագույն ստեղծագործության օրինակ: Այն նրբաբլիսա անոթ է, լավ պահպանված, համարյա անթերի: Զարգաքանգակները պիսամիկ են, օձուկան ներքին շարժման մեծ ուժով: Համարի միև-

նույն պատկերի վրա ներկայացված են մի քանի դեմքեր, հարստացնելու համար սվալ պատուհի բովանդակությունը: Գնաձև իրանը պակասում է Քրիստոսի վարձը բովանդակող ծննդի, Ակրուլայան, Խաչելուլայան, Համբարձման տեսարաններով: Իսկ խնկամանի հատակին զբսի կողմից պատկերված է Քրիստոսը՝ զահին բազմած, ձեռքին զավգան, գլխին՝ լուսապակ: Սա միակ գրվագն է, որ չի ենթարկվել լրացուցիչ հարգարման, ուստի լիստ սխեմատիկ է և անկատար:

Հայաստանի տարածքից, այժմ արդեն հայտնի է ուժ ինկաման, զրոնված տարրեր տեղերում: Գրանց մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը և համադրումը տարրեր երկրներում հայտնաբերված ինկամանների հետ, կատարված են աշխատության մեջ: Պատկերագրությունների վերլուծություններից հետո պարզվում է, որ Հայաստանում գտնված ինկամանների վրա եղած ավետարանական պատկերագրությունների դրվագների թիվը չի անցնում յոթից, իսկ երկու դեպքում այն վեց է: Մինչդեռ Ասորիքից, Պաղեստինից, Եգիպտոսից, Դրեմից, Վրաստանից և այլ վայրերից գտնվածների վրա զբանք վեցից տասնմեկն են: Այդ ընդգծված տարբերությունը հաբավորություն է ապիս որոշելու ինկամանների ծագման կետերի հարցը:

Ուսումնասիրողների մեծ մասը խնդրո առարկա ինկամանների արտադրության հայրենիքը համարում է Ասորիքն ու Պաղեստինը և թվագրում 2-3 դարերով: Բայց վերջին տարիներին գտնված անոթների պատկերագրությունների վերլուծումները հաբավորության են ապիս համակարծիք լինելով սվալ հարցի գիտակ ն.Հակոբյանի հետ, որը Հայաստանում գտնվածների արտադրության հայրենիքը համարում է Անին և Տաթևը: Նման եզրակացություն համար հիմք են ծառայում ինչպես պատկերաքանդակների սյուն-ժնապին բովանդակությունների տարբերությունները, այնպես և հարդարման առանձնահատկությունները՝ զարձակ ունեցող զգեստներ զարդարված եղևազարդով, կարճ, մինչև ծնկները հասնող հյուսածո գոտիներով զոտեվորվող հանդերձներ, գլխանոց, որոնք հիշեցնում են սրածայր վեղարով գլխարկներ: Հայաստանում գտնված բոլոր ինկամանները թվագրվում են 3-4 դարերով, բայց հնարավոր է, որ հետագա ուսումնասիրություններով այդ թվագրումը առավել Շչգրովի:

Քանահատ-Գլաճորում գտնված մետաղե առարկաների մեջ կան կենցաղային տարրեր՝ նյուլթեր՝ գործիքներ, կողոլեր, ազարանջան, ձևաձող, թիթեղ, դալաներ, անհայտ առարկայի պոշ-բոճակներ, զամեր և այլն, որոնք առանձին-առանձին քննության են ենթարկված աշխատության մեջ և թվագրված:

Այսպիսով, Քանահատ-Գլաճորից հայտնաբերված մետաղե առարկաները, թեև համեմատաբար սովորական են, այնուամենայնիվ զույգ են ապիս, որ

Նույնիսկ միջնադարյան վանական համալիրների միաբանությունը խորթ էին ինչպես քարձորովեա իրերի օգտագործումը, նույնպես և առանձին օգտագործվող շատ սովորական կենցաղային իրեր, զործիքներ և այլն: Մեծ մասամբ մետաղական առփակաները ներմուծված պետք է համարել հարևան ու հնավոր երկաթագործական կենտրոններից ինչպիսիք են եղել Անին, Տափը, Աղեզիսը, Արվան, Արևիկոնիքը և այլ իշխանություն կամ հողեր կենտրոններ:

բ/ Բարե սարքեր և իրեր: Ինչպես Հայաստանի շատ զանազաններում, նույնպես և Վալոց ձորում թե շինարարության և թե զանազան տարրերի ու աշխատանքային զործիքների համար, որպես հումք, պիտանի շատ քարատեսակներ կան: Այդ է պատճառը, որ հալ ժողովուրդն իր անտեսության մեջ ու կենցաղում հնուց ի վեր շատ է օգտագործել բարե սարքեր և հարմարանքներ:

Թանհատ-Գլածորում չեն հանդիպում ոչ ձիթհանի և ոչ էլ շրագացի բարեր, բայց համալիրի կառույցների պատերին փորագրված բազմաթիվ նվիրատվական արձանագրություններ վկայում են դրանց օգտագործման մասին: Պեղումների ժամանակ, անտեսական կառույցների մեջ հայտնաբերվել են խոշոր չափերի բարե սանդեր, բազմաթիվ երկանքաքարեր, խմոր հունցելու խոշոր տաշեր, կարասի արձանագիր խփեր, սրբաքեր և արտադրական նշանակություն ունեցող այլ սարքեր ու զործիքներ, որոնց անկայությունը վկայում է միաբանության կողմից դրանց լայն օգտագործման փաստը: Գրանք աշխատության մեջ քննարկված են առանձին-առանձին, համեմատված են Հայաստանի սարքեր ժամանակամերձ հուշարձաններից զանազան իրերի հետ և փորձ է արված դրանք թվագրել, օգտվելով համեմատական նյութերից ու շերտագրությունից: Գտնված բարե սարքերի ու զործիքների մեջ առանձնանում է մի առարկա, որը ներսի կողմից զոգավոր մշակում ունի, դրանից կորնվարդ է: Նրա մի զլուխը հարմարեցված է ըռնակի համար, իսկ մյուսը կլորացված է: Գործիքի երկարությունը 30 սմ է, իսկ լայնը՝ 8: Այս առարկայի որոշակի նշանակության մասին զմիպարանում ենք որևէ կարծիք հայտնել, չունենալով որևէ նմանակ:

Այսպիսով, Թանհատ-Գլածորի վանական համալիրի պեղումների քննարկում զանազան են բարեից պատրաստված զանազան սարքեր և զործիքներ, որոնց անկայությունն ապացույց է, որ միջնադարյան Հայաստանում, մասնավորապես Վալոց ձորում, զարգացած էր բարեի մշակությունը և հատկապես բարեից առօրյա անտեսական նշանակության առարկաների, սարքերի պատրաստումն ու նրանց լայն կիրառությունը միաբանության անտեսության մեջ և ընտանիքային կենցաղում:

գ/ Ինքեղեն: Թանհատ-Գլածորից հայտնաբերված նյութական մշակույ-

թի մեջ ինքեղենը կազմում է հնագիտության նյութի մեծ մասը: Ինքեղենի մասսայականությունը լրիվ որոշում է նրա նշանակությունն ուսումնասիրելու համար սվյալ հնավայրի զարգացման ու վայրէջքի իրադարձոր ժամանակաշրջանները, քննելու նրան կենցաղը, ապրելակերպը, ստեղծագործական հարևան խոշոր քննարկարարների աշխատագրական կենտրոնների հետ: Ինքեղենն անոթները հնարավորություն են տալիս սովելի հուսալիորեն թվագրել հուշարձանը. այն շատ բազմազան է իր տեսակներով և բազմաթիվ՝ քանակով:

Թանհատ-Գլածորում զանազան ինքեղենը բաժանվում է հիմնականում երկու մեծ խմբի՝ հասարակ և շնարակած: Հասարակ ինքեղենը ըստ կիրառության և պատրաստման տեխնիկայի ստորաբաժանվում է տարբեր ենթախմբերի. ա/ մրապատ կճուճներ, բ/ կարասներ, գ/ խոհանոցային ինքեղեն /փորձարար կճուճներ, սավորներ, քրեղաններ, տաշեր, կճեր, պուլիկներ և այլն/, դ/ ձիթհարակներ, ե/ կավե ձվամորձներ: շնարակած ինքեղենը նույնպես բաժանվում է երկու մեծ խմբի. ա/ կարմրաթեցի շնարակած անոթներ և բ/ հալմաղակի /սպիտակաթեցի/: Աշխատությունում դրանք քննարկվում են առանձին-առանձին:

Կճուճներ: Կավե կճուճները հանդիսացել են խոհանոցային սպասքի ամենատարածված տեսակը: Կճուճները, ունեն լայն քերան, կարճ պարանոց, ուռուցիկ իրան, ուղիղ կտրված հատակ: Սրանք կրակի վրա զրվելու հետևանքով մրապատ են: Ընդհանուր նյութի մեջ առանձնանում է ցլազուխ կանթերով կճուճի շուրթը. կանթի հետ միասին: Այդ կճուճի ընկերները զանազան ըզգիլիկ նկերեցուն ժ-ժի զարերում կցակառուցված տանտեսական շինության մեջ, թոնրի, խմորի տաշերի և սանդերի կողքին: Կճուճի ակնառու մասը նրա կանթերն են, որը ցուլի զլիկ տեսք ունի: Յուլի զուները և ճակատը լավ մշակված են, իսկ եղջուրները զալարվելով հանչում են ակունջների ետևում: Աստիք պատրաստվել է հմուտ կախագործի կողմից: Անիի և Գլիսի համանման կենդանիների պատկերներով զարդարված շնարակած անոթները թվագրվում են ժ-ժի զարերով: Սեր օրինակը հավանաբար դրանց ժ-ժի զարերի արձագանքն է:

Կճուճների տարբեր օրինակներն ուսումնասիրելով կարելի է եզրակացնել, որ Թանհատ-Գլածորում զանազանները համարյա չեն տարբերվում մյուս համայնքներից հայտնի օրինակներից, որոնք հիմնականում թվագրվում են ժ-ժի զարերով: Նույն զարերով է թվագրվում նաև Թանհատ-Գլածորում հայտնաբերված անոթները, որովհետև դրանք բոլորն էլ գրանվել են 1215 թվականին վերակառուցված ըզգիլիկ նկերեցուն և 1273 թ. կառուցվածքի մերձակայքի պեղումներից: Համաձայնվելով որոշ հեղինակների այն եզրակացությունը հետ, որ ժ-ժի զարերի ընթացում թե ձևի և

թե համեա հարգարանի տեսակետից դրանք փոփոխութիւն համարյա չեն կրել /զնայան իրան, կարճ և լայն վիզ, համարյա շառանձնացող շուրթ/, միաժամանակ ավելացում ենք, կեն որոշ տարբերութիւններ էլ նկատվում են ժամանակի առումով, ապա այն հիմնականում վերաբերում է քրոնակներին և կանթներին: Վերջիններս համախառնապէս կարգավորում էին փոփոխվող կամ ելնդավոր զարգերով:

Թանահատ-Քլածորի վանական համալիրի պեղումներից հայտնի են նաև մի քանի հատ լայնափոր, զոսեղարդ կարասների քնկորներ, որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն միջնադարյան Հայաստանի բազմաթիվ հնավայրերից: Գրանց ուսումնասիրվել են միջնադարյան նյութական մշակույթի ուսումնասիրողներ՝ Բ.Առաքելյանի, Կ.Կաթարյանի, Գր.Նարայանյանի, Փ.Բարսեղյանի, Գ.Չուրիանովի, Բ.Շելկովիչիովի և այլոց կողմից: Տրբված է դրանց պատրաստման, զաջագործման մանրամասն նկարագիրը: Առանձին խնդիր է կազմում կարասների թվագրումը: Հիմնականում համաձայնեցնելով նախորդ ուսումնասիրողների մեծ մասի թվագրման հետ, գտնում ենք, որ Թանահատ-Քլածորում հայտնաբերված զաջագորդ կարասների օրինակները պետք է թվագրել ԺԲ-ԺԳ զարերով:

Խոհանոցային ինցեղներ: Թանահատ-Քլածորի վանական համալիրի պեղումների ժամանակ գտնվել են տարբեր տիպի և չափերի խոհանոցային ու սեղանատան անոթներ, որոնք չնայած քանակով քիչ են ու քնկորային, բայց քաղմզան են իրենց կիրառական ձևերով ու նշանակութամբ: Գրանված հասարակ ողջ ինցեղների մեջ համեմատաբար սովոր խումբ են կազմում քրեղանները, որոնց մանրագնին քննությունը ցույց է տալիս, որ չնայած նմանատիպ ինցեղների սրտազրույթյան վրա իրենց շուրթահատուկ կնիքն են դրել առանձին խոշոր կավագործական կենտրոններ, այնուամենայնիվ դրանք միմյանցից քիչ են տարբերվում: Իսկ նկատելի տարբերությունները պայմանավորված են որակով, զույնով, կամ թրծման աստիճանով: Գտնված քրեղանները, իրենց քաղմզանի զուգահեռներն ունեն Դվինի, Անիի, Գառնիի, Լոռիի, Ամբերդի միջնադարյան շերտերից հայտնի ինցեղների մեջ և թվագրվում են համեմատաբար լայն ժամանակով՝ ԺԲ-ԺԳ զարերով:

Քննարկվող խմբի մեջ իրենց նուրբ մշակումով և զարդանախշով աչքի են ընկնում շրթան-սափորները, որոնք կարմրախեցի են, պատրաստված մանրահատիկ կավից, քարակ պատերով, նուրբ սանրածև զարդանախշով: Գրանց չափերը, դատելով պահպանված քնկորներից, այնքան էլ մեծ չեն: Գնդակ իրանը դեպի վեր նեղանում է, որին միացրել են նեղ և երկար վիզը: Գտնելով պահպանված քնկորներով, դրանք զարդարված են շուրթերի մատում վերադիր ժապավենազարդով, որն անոթին միացրել են պատրաստման ժամանակ, դեռևս խոնավ վիճակում: Դվինից հայտնի նման սափորները թվա-

զարվում են ԺԳ-ԺԳ զարերով, իսկ մեր նյութը կարող է հասնել մինչև լակ ԺԳ-ԺԹ զարերը, որը ցույց է տալիս համեմատն ինցեղների ձևերի և նախշերի զահանդակման լինելը:

Ժիթածրագներ: Ուսումնասիրվող հնավայրում գտնված ինցեղների մեջ հանդիպում են ժիթածրագների ինչպես ամբողջական օրինակներ, այնպես և քնկորներ: Գրանց հիմնականում նախկանում են մտնում հանդիպում են նաև միակտեղի փոքր կոնցենտրիկ նմանեղ ժիթածրագներ, որոնց տարբերությունը միայն կտր քիլն է, որն ավելացվում է անոթի վրա բունակի հակառակ կողմում և դասորույթը նրա միջև գույքս բերվելով այբվել է բիթածրագում, որի հետքերը սովորաբար նկատելի է ժիթածրագների վրա:

Նախկան ժիթածրագները շատ ավելի լավ են ունեն և ակահաճո են: Հասկատու աչքի է ընկնում մեկը, որը միջնադարյան ժիթածրագների գտնական օրինակ է: Երկր չիմա չեն գտնվել շերտիված ժիթածրագներ, բայց դա դեռևս հիմք չէ նվիրելու, որ այս հնավայրում շերտիվածները կիրառություն չեն ունեցել:

Թանահատ-Քլածորում գտնված ժիթածրագների թվագրումը, մեր կարծիքով, ղվարություն չի ներկայացնում, որովհետև նրանք գտնվել են ԺԳ-ԺԳ զարերի նախկանող շերտից և իրենց զուգահեռներն ունեն Հայաստանի և ողջ Աղբյուրկուսի ժամանակամերձ հուշարձաններում:

Ելամորճներ: Թանահատ-Քլածորի հնավայրում հանդիպում են նաև կավե ելամորճներ և դրանց քնկորներ: Ելամորճները պատրաստված են բարձր որակի, ,,ուղղա,, լավ հունցված, համարյա թե ավագահատիկներից գուրի, կարծրավուն կամ շնկավուն կավից: Որպես կանոն դրանք նուրբ են և լավ թրծված: Բուրբն էլ պատրաստված են երկնակ կողորսքով: Ելամորճների մի մասը գեղագործված է հենց կաղաթրի մեջ արված գաղա-նախշով, մյուսը՝ կաղաթրելուց հետո, ելամորճի դեռևս խոնավ մասնակ, այլ նպատակի համար նախատեսված փոքրիկ կնքադրոշմներով, որոնց վրա պատկերված են եղել բազմաթիվ վարդախներ, ծաղկաթերեր, բուսական և կրկյա շափական պատկերներ: Թանահատում գտնված ելամորճներն քան իրենց ձևերի, զարդարման աստիճանի և չափերի բազմակերպ ենք երեք խմբի, որոնք նկարագրել ենք առանձին-առանձին:

Հայաստանի միջնադարյան հնավայրերից կավե ելամորճներ վերջին տարիներին շատ են գտնվել: Գրանք մոտ 160 հատ են, որից ամենամեծ խումբը գտնվել է Լոռի քերզից՝ շուրթ 60 հատ, երևան քաղաքի պատմությունը թանգարանում պահվում են՝ 41, Միլակի կրկյա խառնուրդի թանգարանում՝ 16, Հայաստանի ՊՊԹ-ում շուրթ 30 հատ և այլն: Բացի Հայաստանից ելամորճներ գտնվել են Վրաստանի Դմանիսի, Խրիլիսի և Ավալբալակ քաղաքների պեղումներից, Ազրբեջանի հատկապես Բաքվի պեղումներից, Գաղստանից,

Ղրիմից: Իրանց մի մասի վրա հանդիպում են վարպետի նշաններ և անուններ: Պարզվեց նաև, որ կավե ծխամորժները, շուրջ 80 հատ, գտնվել է նուսկվախի պեղումներից, Ս.Պետերբուրգից: Խավե ծխամորժների հարուստ հավաքածու կա Բալկանյան երկրների թանգարաններում:

Այսպիսով, բավարարվելով միայն սահմանափակ տարածքից հայտնի ժողովածուների ծանոթությունը պարզ է դառնում, որ կավե ծխամորժները շատ արածված են եղել ինչպես իրենց կիրառական նշանակությամբ, այնպես և ձևերի բազմազանությամբ ու զարգարման տեղնիկայով:

Նրա բոլոր երկրների ծխամորժ ուսումնասիրողները միակարծիք պնդում են, որ կավե ծխամորժները հանդես են գալիս միայն ժՁ դարից հետո և իրենց ծաղկման զարթոնակետին են հասել ժԷ-ժԸ դարերում, կապելով այն միայն ծխախոտի Եվրոպա ներմուծելու հետ, ապա մեր գիտարկումները, հնագիտական հուշարձանների շերտագրությունները և վերջապես ձևերի կառուցվածությունը, կարմիր ներկով ներկված լինելը տարակարծության տեղիք է տալիս դրանց թվագրման հարցում: Հայ հնագետներից որմանը, որոնց թվում Գր.Կարախանյանը, Սա.Նալբանդ և ուրիշներ կարծիք են հայտնել, որ Հայաստանում գտնված ծխամորժները կարող են լինել վաղ միջնադարյան, կամ ընդհանրապես միջին դարերի արտադրանք: Այդ կարծիքին էր պրոֆ. Ս.Նաճարյանը: Իրան հակառակ մի շարք մասնագետներ կասկած են հայտնում, համարելով, որ ծխամորժները ուշ միջնադարյան ծագում ունեն:

Մենք նկատի ունենալով հայկական հնավայրերի մի մասի /Լոռի բերդ, Բջին, Հառիժ, Կամո/ շերտագրությունը, ծխամորժների գտնվելու տեղը, նրանց ձևերի կառուցված լինելը, զարգարման բազմազանությունը, հակված ենք այն կարծիքին, որ Արևելքում ծխամորժները հանդես են եկել միջնադարյան զարաշրջանում և կապ չունեն միայն ծխախոտի հետ: Այլ հարց է, որ հետագա զարերում /ժԷ-ժԸ դդ./, կը ծխախոտը իր տեղը նվաճեց եվրոպական ժողովուրդների կենցաղում, արևելյան երկրներում այն զարձակ սովորական երևույթ, միաժամանակ նույն ծխամորժները կարող էր օգտագործվել իր նախնին նշանակությամբ:

Մասն տեսակետ պաշտպանելու համար ունենք հետևյալ կողմաները: Նախ. Հառիժում գտնված ծխամորժն ուղեկցվել է ժԳ դարի սելջուկյան զբաժնով: Երկրորդ, Լոռի ամրոցի պեղումների ժամանակ /ի գեպ ամենաշատ քանակությամբ և ձևերի բազմազանությամբ հանդիպում է այստեղ/ կավե ծխամորժների հիմնական մասան գտնվում էր ժԲ-ժԳ դարերով որոշակի թվագրվող բաղնիքի և շատրվանող ջրավազանների շրջապատի պեղումներից: Լոռի բերդ-քաղաքը ժԶ-ժԷ դարերում կորցրել էր իր նշանակությունը, քանակությամբ զրկվել և վերածվել ռազմական հենակետի՝ չնչին քանա-

կի պահպանողով: Գլխին քաղաքում, վաստոյեն կյանքը զարգել է ժԳ դարի վերջին և ալևս չի վերականգնվել: Բջին ամրոցը, որպես քնակավայր զարգացրեց 1604 թվականից, կազմած Շահ Աբասի թուրքաղիի հետ: Գառնի ամրոցը նույնպես քնակչուլուներից զրկվեց ժԶ-ժԷ դարերում: Մյուս հնավայրերի մասին, ուր գտնվել են ծխամորժներ, առայժմ զգուշացնում ենք զատողություններ անել, նյութի սակավության և դրանց գտնվելու տեղի ու ուղեկցող նյութերի մասին ունեցած տեղեկությունների պակասի պատճառով:

Այնուամենայնիվ, հարց է առաջանում, եթե ծխամորժները միջնադարյան են, ապա մինչ ծխախոտի Եվրոպա թափանցելը, ինչ էին ձևում: Հետաքրքիր տեղեկություն է հայտնում Հ.Օրբելին Ամբերդի բաղնիքի մասին գրած իր հոդվածում: Նա գրում է, որ Արևելքում այն անձինք, որոնք նյութական հարավորություն ունեին, շատ են սիրել շողնիքներում լողանալիս իրենց մարմինն օժել ալ ըսգմալիս անուշահոտ յուղերով, կամ մերսում էին տարբեր օժանելիքներով: Միաժամանակ շնչում էին ծխամորժներում, ինկարյան անոթներում այլով տարբեր յուղ թվերի հոտ: Հնարավոր չէ՞ ենթադրել, որ այդ նպատակի համար կարող էին օգտագործել նաև ծխամորժները, որպես անհատական միջոց: Զէ, որ Արևելքի երկրներում՝ Իրան, Հնդկաստան, Չինաստան, Սիամ, Երջին Ասիա և այլն, հնուց ի վեր հոտավետ թվերի հետ միասին օգտագործել են նաև կակաչի սերմեր, կանեփ և այլն, հաշիշի /ավիոն/ տեսքով, որ ձևում կա ծամում էին: Հաշիշի օգտագործման մասին հիշատակություն կա Ֆիրդուսու, Շահ-Նամե, պոեմում:

Այսպիսով, առայժմ ելնելով Հայաստանի հնավայրերի պեղումների արդյունքներից, շերտագրությունից, ուղեկցի և անուղեկի ալարությունից սովորությունից գտնում ենք, որ կավե ծխամորժները Արևելքում հանդես են եկել զուհու միջնադարյան /ժԳ-ժԸ դդ./ ժամանակներում և հարակել են մինչև ուշ միջնադար, անկախ ծխախոտի ներթափանցումից արևելյան երկրներ:

Ջնարակած խեցեղեն: Թանահա-Կլեժորի պեղումների քննարկում գրանվել են ամալով բաժանով Ջնարակած խեցեղեն, քայք դրանք կարևոր են ժԲ-ժԵ դարերի վաճառական համալիրի քնակչուլյան կյանքն ու կենցաղը ուսումնասիրելու համար: Այդ ժողովածույում կան պնակների, քրեղանների, վոքրր թասերի և այլ կավանոթների քվերներ, որոնք պատված են միագույն, իսկ համախ բազմագույն Ջնարակով: Ջնարակած խեցեղեկը անորոշապես է: Կավանոթները զարգարվել են անզորը հեռացնելու, զծագարկելու, վորսգրելու և այլ եղանակներով: Գծագրված եղանակով հարգարված խեցեղենի լավագույն նմուշ է անառական նշանակության կառույցի մեջ գտնված Ջնա-

րակամ քրեղանի մի քնկոր հասակի որոշ մասի հետ միասին: Այն ամբողջութեամբ պատկամ է կազմաւորուի շնորակով: Հասակից զեղի շուրջները քարձրացող կրկնակի զծերի միջև բնկամ արածուէրուներ պատել են իրար հետ խաչվող զծագարներով և բուսական պատկերներով:

Փորագրման եղանակով է զարգարված ակնի մի քնկոր՝ պատկամ բաց կաթնագույն շնորակով: Ասկը կարմրակեցի է. լավ մշակված և թրծված: Ակնի ներսից վարպետ փորել հեռացրել է անզորի որոշակի հատվածներ, որի հետևանքով տաջացել են բուսական և երկրաչափական պատկերների սարքեր երանգավորումներ: Նման տիպի շնորակած անոթները Կ.Պաշապարյանը, Բ.Առաքելյանը, Ա.Քալանթարյանը, Փ.Բաքալար թվագրում են ԺԲ-ԺԳ զարերով: Մեր օրինակը, զատելով զանկելու հանգամանքներից, իրոք պետք է, որ պատկանի ԺԲ-ԺԳ զարերին, շնորակ չի բացառվում, որ նման քարձրորակ խեցեղենը երկար ժամանակ մնաք տեղի բնակչութեան մոտ և հարստեք մինչև ԺԳ զարը ներառյալ:

Մյուս քնկորները շատ փոքր են և հարկ չենք համարում նրանց մանրամասն քննութեւնը, միայն նշենք, որ զրանք զարգարված են սարքեր գույնի շնորակով, հիմնականում վերջնարակային կամ ենթաշնորակային տեխնիկայով: Գտելով մեր ձեռքի տակ եղած քնկորներով, կարելի է պնդել, որ զրանց պարաստման տեխնիկան և որակը հեռու է բավաբար լինելուց: Դրանք մենք համարում ենք տեղական արհեստագործութեան արգուներ և թվագրում ԺԳ-ԺԵ զարերով: Երկրի քաղաքական կյանքում տիրող անըարեւաստ պայմաններն անդաման անըբազառում են ավյալ շրջանի տնտեսական կյանքի վրա: Մեր ունեցած խեցեղենի օրինակներն ալզ մոքի ամենացայտուն վկաններն են:

Հալմապակի: Քանհատ-Գլածորում հայտնաբերված խեցեղենի մեջ հանդիպում են հալմապակե առքիաների քնկորներ, որոնք հիմնականում պատկանում են ԺԲ-ԺԵ զարերին: Զարմանալի է, որ նախորդ շրջանին պատկանող հալմապակե առքիաներ համալիրում չեն հանգալում: Գտածոների մեջ կան միագույն և բազմագույն խեցանոթների քնկորներ, վերադիր զարդերով թասիկների մասեր և ալլ առքիաներ: Դրանց մեջ աչքի է ընկնում ակնի մի քնկոր շուրջի հետ միասին, որի վրա շնորակի օգնութեամբ ստացել են սև և աքիտակ գունավորում, որոնք իրարից բաժանվում են զծագարի օգնութեամբ: Գծագարների միջև հատկապես սև գույնով արված է բուսական զարգանալ: Մյուս քնկորը հալմապակե թասի շուրջի ու հասակի մաս է: Ներսի կողմում հատակին պատկերված է տասներկու թերթանի ծաղիկ, որից սկսվում և զեպի շուրջերն են քարձրանում ոճավորված ծաղիկներ: Ծաղիկների և ծաղիկների միջև պատկերված է երկար ոտքերով և մեծ իրանով ինչ-որ թռչուն: Այս ակնն մենք հակված ենք վերագրելու

առաջավոր ասիական որևէ հալմապակե արտագրութեան կենտրոնի: Քանի որ մեր պրոտոմներն արգուներ չհասցրին, մենք զծագրանում ենք այն Պշակ: Անոթի պարաստման ժամանակը հավանաբար պետք է համարել ԺԳ-ԺԵ զարերը:

Մեր ժողովածուի մյուս առախանկը հալմապակե ակնների ու թասերի շուրջեր են, կամ իրանի որևէ մաս, որոնց վրա նկատելի է շնորակի տարրեր գույններով արված ցայտաբար կամ զծագար: Դրանց արտագրութեան ժամանակը ԺԲ-ԺԵ զարերը պետք համարել: Խոսել զրանց տեղական ծագման կամ բերովի լինելու մասին առայժմ իմաստ չունի, քանի որ եղած գուգահեռները շատ աննշան են, իսկ տեղում արտագրվելու մասին ոչ մի ալզացուլց չունենք:

Քանհատ-Գլածորում հայտնաբերված հնագիտական իրերի ուսումնասիրութեւնը ցուլց է ալլիս, որ ԺԳ-ԺԵ զարերում, ալզ վանական համալիրի միարանութեւնը բազմամարդ է եղել, որոշ կարևոր է ունեցել հայկական խոշոր արհեստագործական կենտրոնների հետ, որով և բացատրվում է մի քանի ներմուծված առքիաների առկայութեւնը ավյալ վայրում: Միամասնակ պարզվում է, որ Քանհատ-Գլածորում ալլում և ալլատում էին գործավոր-արհեստավորներ, որոնք բավարարում էին միարանութեան և մերձակա բնակչութեան առօրյա պահանջարկները:

Գեղումների քննաբրում զանված նյութի սակավ լինելու հանգամանքը բացատրելի է ալզ մշակութեւնը ու վանական օջախ բնութեւնով: Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ Քանհատ վանքի միարանները ,,...արք էին մշտապաշատը, հեռացալք յանհայն վախուկ կերակրոց. վասն որոյ և Քանհատը կոչեցան,,:

Գլուխ Գ. Քանհատ-Գլածորի վանական համալիրի և մեկնակայքի վիմական արձանագրութեւնները: Քանհատ-Գլածորի վիմական արձանագրութեւնների մի մասը գեոհա ԺԲ զարի կեսերին զբաղվ է տեղագրական ուսումնասիրութեամբ զբաղվողների ուշագրութեւնը: Դրանք են Ա.Ջալալյանը, Քաջկրուներն, Կ.Ալիշանը, Ե.Կալայանը և ուրիշներ, որոնք քննօրինակել ու հրատարակել են ալզ բնագրերը իրենց ալլատութեւններում: Սակայն, նավին հրատարակումները թերի են և գիտական-բնական շլինելով՝ չեն կարող բավաբարել հայալատութեան արդի պահանջները: Նախին տեղագրողները մեծ մասամբ բնօրինակել և հրատարակել են լավ պահպանված, զուգընթացումն էլ, ամբողջական բնագրերը: Հողմահարված, կոծված, զծվար վերձանելի արձանագրութեւնները զուգը են մնացել նրանց տեսալաշակից: Բացի զրանից, նախորդ հրատարակումներն ունեն բազմալլի աղտվաղումներ, անորոշ ու աղճատված հատվածներ, կամ զբազալես անհասկանալի, անիմաստ ստաշարքեր են, որոնց հետևանքով հրատարակված վիմական

ընագրերը կորցրել են իրենց պատմագիտական արժեքը:

Վերջապես, վիմական վավերագրերի նախկին հրատարակումները չունեն ընագրերի լուսանկարներ, կամ գրչագիր արտատպերներ և անհրաժեշտ մեկնաբանություններ: Այդ պատճառով հնարավորություն չեն տալիս ստուգելու վերածանությունների և վերականգնումների հավաստիությունը:

Համեմատաբար ավելի նույնական են հմուտ վիմագրագետ, քանասեր, արվեստագետ Գ.Հովսեփյանի վերածանությունները: Նա իր ,,Խաղաղականը կամ Պոռոշեանը հայոց պատմության մէջ,, արժեքավոր ուսումնասիրությունը գրելիս բազմիցս եղել է Թանահատի վանքում, ստուգել, համեմատել ու ճշգրտել է ավելի քան 30 արձանագրություն ընագրերը:

Թանահատ-Գլածորի վիմական արձանագրությունների գիտական հրատարակությունը պատկանում է հայ վիմագրության երախտավոր Ս.Բարխուդարյանին, որը ,,Գիվան հայ վիմագրության,, արժեքավոր աշխատության մեջ վայոց ձորին նվիրված երրորդ պրակում գիտականորեն հրատարակեց վանական կենտրոնի շինությունների ու կոթողային հուշարձանների պատկերին հանդիպող շուրջ 60 արձանագրություն: Ի տարբերություն իր նախորդների, հեղինակը բավականին էական ուղղումներ է կատարել նախկինում հրատարակված ընագրերի վերածանություններում, իսկ ավել քան երկու տասնյակ արձանագրություն գիտական շրջանառության մեջ է գրել առաջին անգամ: Սակայն Ս.Բարխուդարյանի այդ հրատարակության մեջ ևս տեղ են գտել մի շարք անստույգ ընթերցումներ ու վերականգնումներ, որոնց հետևանքով խեղաթյուրվել է վիմական ընագրերի բովանդակությունը:

Թանահատ-Գլածորում մեր կատարած հնագիտական պեղումների շնորհիվ հնարավոր դարձավ հայտնաբերել ևս շուրջ 50 ամբողջական կամ բեկորային արձանագրություններ, որոնց մի մասը լրացնում, ճշգրտում և ամբողջացնում է Ս.Բարխուդարյանի հրատարակած ընագրերը, իսկ մյուս մասը՝ նորահայտ արձանագրություններ են և հրատարակվել են առաջին անգամ մեր կողմից: Իրանը նվիրատվական, շինարարական քնույթ ունեն, կամ էլ խաչքարերի ու տապանքարերի հիշատակագրություններ են:

Աշխատության մեջ վիմագրերը խմբավորել ենք սկզբում շինարարական, Թվակիր, այս նվիրատվական անթվակիր արձանագրությունները: Իրանց հաջորդում են խաչքարերի, այս տապանքարերի հիշատակագրությունները: Յուրաքանչյուր վիմագիր արձանագրության համար նշել ենք նախորդ հրատարակիչներից կարևոր համարելով Ղ.Ալիշանի, Գ.Հովսեփյանի և Ս.Բարխուդարյանի աշխատությունների համապատասխան էջերը և համարները, եթե այդպիսիք կան: Այնուհետև եթե առաջին անգամ է հրատարակվել մեր կողմից, նշել ենք այդ ևս, համալրելով նաև լուսանկարների համարով:

Այնուհետև քննարկի զրչանկարին ու վերածանությանը հաջորդում է համապատասխան ծանոթագրություն ավել ընագրի տարրնթերցումների, անծանունների, տեղանունների, հարկերի և այլ կարևոր հարցերի լուսաբանումներ համապատասխան մատենագրությանի կամ ուսումնասիրությունների օգնությամբ:

Թանահատ-Գլածորի վանական համալիրի վիմական արձանագրություններում հիշատակվում են Այկեղիների կառուցման /արձ. հմր 5,6,7/, մատուռի շինարարություն /արձ. հմր 8,9,10/, տարբեր շինությունների, այդ թվում բազիլիկ եկեղեցու վերանորոգումների /արձ. հմր 1,2,11/, Թանահատի վանքին դրամ /արձ. հմր 12,20-21, 31, 33,37/, ալդի /արձ. հմր 13,18,23,26,34,44/, վարելահող /արձ. հմր 14,16,22-23,27-28, 34,42,44,48/, ջրաղաց /արձ. հմր 25,28/, արտադրական կառույց /արձ.հմր 19/, վեցկի /արձ. հմր 15/, զանգակի ծախս /արձ. հմր 29/, անորոշ քնձա /արձ. հմր 17,24,32,35/ նվիրելու մասին:

Նորահայտ խաչքարերի և տապանքարերի հիշատակագրություններում արժեքավոր տեղեկություններ կան Գլածորի համալսարանի ուսուցիչ-ուսուցչապետների /արձ. հմր 61,78-79,81-83/, ինչպես նաև ԺԳ-ԺԿ դարերում վայոց ձորի աչքի քնկնող իշխանական աների ներխաչացուցիչների /Պոռոշյաններ, արձ. հմր 1,7,13,17,25,42, Օրբելյաններ արձ. հմր 26, 28,40, Ծահուդնեցիներ արձ.հմր 17,22,23, Խելաչահի և նրա քնտասիրի անդամներ արձ. հմր 11-12,13-14, 16,20 և այլն/ մասին: Շատ արժեքավոր վիմություն է պահպանել Սարգիս Սարգիսյանի՝ սր.Սեփական Սյունեցու եկեղեցու մուտքի ուղղանկյան վերին անկյունում իրոպե վեց տողանոց արձանագրության մեջ /արձ. հմր 36/, որտեղ խնդրում է. ,,Ձեռքեր կարգավոր կամ աւրիւնակելով, Յիշեցէր ի մարմնակ աղաւթս ձերը, և Աստուած ձեզ յիշի իւր սրբայութեան,,: Փաստորեն Սարգիս սարգիսյանի ձեռագիր գրող կամ արագրող է, որ խնդրում է կարգան կամ քննարկելին:

Արձանագրություններում հիշատակված անձանց մի մասը դժբախտաբար իր անունից զատ ուրիշ որևէ տեղեկություն չի հաղորդում, որ պարզևեր նրանց ով լինելը: Հատկապես դա վերաբերում է նվիրատուների մի մասին, որոնք բավական շոշափելի քնձաներ են նվիրաբերում Թանահատի վանքին: Արձանագրությունները զգալի մասը տապանքարեր են, որոնց վրա եղան քանդակները և բարձրաբանտ մշակումը վնասում է նրանց տեքերի բարձրաշխարհիկ ծագման մասին:

Նվիրատվական վիմագրերի մեջ, մեզ համար կարևոր է հմր 28 վերոհիշյալ արձանագրությունը, որը թողնված է Օրբելյանի կողմից իշխանի չորս որդիների անունից: Տվյալ արձանագրության մանրամասն վերլուծությունը և ազդուերագիտական քննությունը մեզ հանդիպում է այն եզրու-

կացութեան, որ այն փորձարկել է 1250-ական թվերին: Այս երթակացութեան էլ զտնուում է մեզ համար ելակետային, Գլածորի համալսարանի տեղադրութիւնը փնտրելու Քանախառում, քանի որ քսա հիշատակագիրների և ձեռագիր արտագրողների Գլածորի համալսարանի գլխավոր եկեղեցին նվիրված էր Ստեփանոս նախապապին:

Պեղումներով հայտնաբերված նոր արձանագրութիւնների հետ անհրաժեշտ համարեցինք մեր աշխատութեան մեջ գեանդել նաև Քանախա-Գլածորի վանական համալիրի և նրա մերձակայքի բոլոր վիմագիր արձանագրութիւնները, քանի որ նախ՝ դրանք կարող են ինչ-որ չափով նպաստել Գլածորի համալսարանի տեղադրութեան ու միաբանութեան գործունեութեան հետ կապված բազմաթիվ կենդան հարցերի լուսարանմանը, և ապա՝ նախկինում հրատարակված քննարկների մի մասն էլ մշտադառնում, ամբողջանում, լուսանկարներով ու զձանկարներով լրացվում է սույն աշխատութիւնում: Ներկա աշխատութեան մեջ ամփոփված են Քանախա-Գլածորի հուշարձանախմբի տարածքում պահպանված, ինչպես նաև տարբեր հրատարակումներից մեզ հայտնի բոլոր մեծ ու փոքր արձանագրութիւնները:

Ներկայացրեցինք: Այսպիսով, մեր ուսումնասիրութիւնները հիմնավորում են այն տեսակետը, որ 1250-ական թվերի սկզբին, քննուներով Պոռ իշխանի հրովերը, ներսես Մշեցին Եսայի Մշեցու և այլոց հետ տեղափոխվում է վայոց ձորի Քանախաի վանք և այնտեղ հիմնում միջնադարի հայ գիտամանկավարժութեան խոշոր կենտրոն Գլածորի համալսարանը: Դրա համար որպես ուսումնական շենք օգտագործում են Ստեփանոս նախապապի բազիլիկ եկեղեցին իր նորակառույց աշխատանքային-խցերով, զավթով ու անտեսական նշանակութիւն ունեցող քաճանուներով հանգերձ: Մեր ուսումնասիրութիւնները և զաշապին հնագիտական աշխատանքները ցույց են տալիս, որ Քանախաի վանական համալիրի մեջ փաստորեն սկսած ԾԳ դարի 80-ական թվերից գոյութիւն է ունեցել երկու եկեղեցի, որոնք կրել են միևնույն՝ սբ.Ստեփանոս անունը, մեկը՝ նախապապի, մյուսը՝ Սյունեցու, որը և քամառ է դարձել համալսարանի գոյութեան սկզբնական տարիներին /1282-1302 թթ./, այն անվանել ,Աղբերց, փանք Գլածոր, Քեւածոր անվան հետ միասին, իսկ ԾԳ դարի սկզբից միայն Գլածոր: Դրանով լուծվում է նաև անունների այն շփոթը, որ ուսումնասիրողներին տարակարծութեան տեղիք էր տալիս:

Եսայի Մշեցու մահից հետո /1338 թ./, կըր իրա թուլացել էր Գլածորի համալսարանի հովանալոր Պոռյան իշխանական տան և նրանց աջակից Օրբելյանների անտեսական ու քաղաքական ազդեցութիւնը, զազարեց Գլածորի համալսարանի գործունեութիւնը: Նրա սաները շարունակեցին իրենց գիտակրթական ջանքերը Հայաստանի տարբեր վանքերում:

Քանախառում Գլածորի համալսարանի գործունեութեան տարիներին իրա մեծանում է վերջինիս հեղինակութիւնը: Պոռյան և Օրբելյան ավատարմական աների ներկայացուցիչները, նրանց սգաններն ու վասնները, 1200-ից 1350-ական թվականներին Քանախաի վանքին են նվիրում հողամասեր, ալվիներ, շրտղացներ, արտադրական նշանակութեան կառույցներ, դրամ, զիջում տարբեր քնույթի հարկեր, կառարում շինարարական և նորոգչական քնույթի մի շարք արժանահիշատակ գործեր, որոնց մասին բողբել են համապատասխան նվիրագրութիւններ:

Հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված, թեև փոքրքանակ, նյութական մշակութի ուսումնասիրութիւնը հարաբերութիւն է տալիս պնդելու, որ նույնիսկ միջնադարյան վանական միաբանութեանը իրո՞չէր, ինչպես քարձրարկես և թանկարժեք իրերի օգտագործումը, նույնպես և սոփիա օգտագործվող շատ սովորական կենցաղային իրեր, աշխատանքային գործիքներ, պերճանքի առարկաներ և այլն: Միաժամանակ տարաբնույթ առարկաների ուսումնասիրութիւնը/մեառ, բարե իրեր և արտադրական սարքեր, խցերդեն՝ իր բոլոր մուղերով հանդերձ, կտին ծխամորձներ և այլն/ ցույց է տալիս, որ Քանախա-Գլածորի վանական համալիրում կային զորձավոր-արհեստագործներ, որոնք արհեստային իրենց արտադրանքով բավարարում էին ինչպես միաբանութեան, նույնպես և շրջապատի գյուղական քնակչութեան սոփիա պահանջները: Պեղումների քննարկում զանազան նյութերի սակավաթիվ լինելը բացատրվում է ինչպես տվյալ համալիրի ստիմանական մահացումով, այնպես և այլ մշակութային ու վանական կենտրոնի քնույթով:

Քանախա-Գլածորի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված նորահայտ վիմագիր արձանագրութիւնները շինարարական, նիխտափական քնույթի են, կամ տարանագրեր են, որոնք որոշակի հիմք են տալիս պարզաբանելու համալսարանի տեղադրութեան և նրա գործիչների մասին տեղեկութիւնները:

Գլածորի համալսարանի գործունեութեան զազարումից հետո Քանախաի վանքի միաբանութիւնը ստիմանաբար նվազում է ու նսեմանում վանքի հոշակը: Շահ Արասի կազմակերպած հայ թողովչի քննադատի, գերեկացութեան և կոտորածների հետևանքով Քանախաի վանքի միաբանութիւնը զազարեց գոյութիւն ու նմանություն: Դրա հետևանքով հեռագա դարերում վանքի տարածքում քնակչութեան հաստատած թրքալեզու մահմեդական քնակչութեանը անտեղյակ էր թե Գլածորի համալսարանի անվանը և թե տեղադրութեանը:

Տեղազբազա ուսումնասիրողների, վիմագրագետների, պատմաբանների և բանասերների ջանքերով վերականգնվող Գլածորի համալսարանի վաղեմի վառը և Քանախաի վանքի անունը, իսկ մեր կողմից ձեռնարկված պեղումները ազդեցեցին, որ Գլածորի համալսարանը գործել է Քանախաի վանքի

Կան համալիրում:

Առհասարակության ընթացիկ հրատարակված են.

1. Գլածորի համալսարանի հնագիտական պեղումները, ԲՅՀ, 1971, հմր 2, 0,7 մամուլ:
2. Գլածորի համալսարանի պեղումները, ,,Գիտություն և անխնայ,, 1983, հմր 9, 0,8 մամուլ:
3. Գլածոր /Տեղագրությունը, պեղումները, վիճագիր արձանագրությունները/, մեմագրություն, 14,5 մամուլ, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1983:
4. Բրունդե կանյոնի Գլածորից, ,,Սովետական Հայաստան,, ամսագիր, 1983, հմր 10, 0,5 մամուլ:
5. Մրջնագրային Հայաստանի ինկամանները /հեղինակակիցներ Ն. Հակոբյան, Հ. Սեփրույան/, ԲՅՀ, 1988, հմր 1, մեկ մամուլ:
6. Թանգառ-Գլածորի պեղումներից հազարի մեծագույն արձանները, ԲՅՀ, 1995, հմր 1, մեկ մամուլ:

И.Г.Гарибян

ТАНААТ - ГЛАДЗОР

(Локализация, раскопки, эпиграфические надписи)

Резюме

До последнего времени местоположение знаменитого университета Гладзора, внесшего значительный вклад в культуру средневековой Армении, точно не было известно. Данная работа является попыткой комплексного изучения предметов материальной культуры, эпиграфических надписей, обнаруженных во время наших раскопок на территории монастыря Танаат и других свидетельств, связанных с деятельностью университета Гладзоре и его местоположением. В результате обосновывается тот факт, что в 1282 году видный церковный ученый Нерсес Мшеци переезжает в расположенный в области Вайоц дзор Танаатский монастырь и основывает здесь крупный научно-образовательный центр - университет.

Письменные источники и полевые раскопки, которые автор вел с 1970 года, показывают, что в комплексе Танаатского монастыря в конце 13 века существовали две церкви св.Степаноса - одна, посвященная Претече, другая - Степаносу Сюнеци, что в первый период существования университета (до конца 13 века) послужило основанием называть монастырь - "Ахберц" ("Братьев") наряду с именем Гладзор, а с начала 14 века употреблялось только название Гладзор. Установление этого позволяет снять путаницу в названиях монастыря и самого университета, возникшую у ряда исследователей вопроса. На каменных надгробиях встречаются имена видных преподавателей университета.

Изучение материальной культуры, выявленной при раскопках, позволяет выяснить также многие вопросы хозяйственной деятельности, социальной и культурной жизни, быта монастырской братии. Этому посвящена вторая глава работы. Изучались местное ремесленное производство и обменные связи с другими центрами региона.

В годы деятельности Гладзорского университета при монастыре Танаат возросла известность последнего. Монастырю со стороны местных княжеских родов и их вассалов в 1280-1350 гг. были сделаны большие дарения - земельные участки, сады, мельницы, денежные суммы, производились строительные работы, о чем свидетельствуют соответствующие надписи. Во время наших раскопок обнаружены 50 новых надписей. Среди них строительные, дарительные надписи, надписи на надгробиях, которые позволяют локализовать местонахождение университета, имена его ученых и преподавателей.

После прекращения деятельности университета (1340 г.) численность братии монастыря Танаат постепенно сокращается и в 17 веке он перестает действовать. В 30-ые годы 19 века, пришедшие в эти места новые насельники уже не имели представления о Гладзорском университете.

В 20-ом веке усилиями историков, филологов была восстановлена слава Гладзора. Наши раскопки и исследования показали, что университет входил в комплекс монастыря Танаат.